

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

OSMANLI CEYHUN YUNİS OĞLU
«İQTİSADI İNKİŞAFIN RESURS TƏMİNATI VƏ ONDAN İSTİFADƏNİN
DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ»

08.00.05 «Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə olunması»
(makroiqtisadi səviyyə)

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:
iqtisad elmləri doktoru,
prof. M.A. Əhmədov

Bakı - 2012

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Milli iqtisadiyyatın inkişafının resurs təminatı və onun dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları.....	10
1.1. Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları.....	10
1.2. Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri və onların xarakterik cəhətləri.....	29
1.3. Neft sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri.....	50
II Fəsil. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafına neft amilinin təsirinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi.....	62
2.1. Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı və onun müasir vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası.....	62
2.2. Neft resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin investisiya amilləri.....	72
2.3. Neft sektorunun milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	98
III Fəsil. Qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə üzrə dövlətin tənzimləmə siyasəti və onun təkmilləşməsinin prioritetləri.....	109
3.1. Neft gəlirlərindən istifadənin dövlət mexanizmi və ondan istifadənin təkmilləşdirilməsinin əsas yolları.....	109
3.2. Dünya neft bazarında qiymət konyunkturasından asılı olaraq perspektivdə Azərbaycanda neft gəlirlərinin dinamikasının dəyişmə meylləri....	120
3.3. Qloballaşma şəraitində Neft Fondunun gəlirlərindən istifadənin təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri.....	138
Nəticə.....	149
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	154

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı. XX əsrin sonunda dünyada istehsalın miqyaslarının genişlənməsi nəticəsində ölkələrin təbii-xammal resurslarına olan tələbatlarının artdığı halda onların məhdudluğu, istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi qloballaşma şəraitində təşəkkül tapan milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafında resurs amilinin rolunu kəskin artırdı. Azərbaycan müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra ölkənin resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və reallaşdırılması, milli iqtisadiyyatın inkişaf baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı onun qarşısında duran sosial-iqtisadi məqsədlərin reallaşmasının mühüm həlledici amili və şərtinə çevrildi. Son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu xeyli aşağı düşməsinə baxmayaraq, dünya təcrübəsi göstərir ki, təbii resursların, xüsusən karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi bir çox hallarda yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyatlar üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır.

Ölkəmizin resurs potensialının strukturunda neft ehtiyatlarının çox böyük xüsusi çəkiyə malik olması, müstəqillik illərində onun milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafının təmin edilməsinin lokomotiv rolunu oynaması bu resurslardan istifadənin dövlət tənzimlənməsi problemlərinin sistemli təhlilini və dəyərləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi mərasimindəki tarixi çıxışında ölkəmizin iqtisadiyyatında keçid dövrünün artıq başa çatdığını bəyan edərək xüsusi vurğuladı ki, biz artıq başa çatmış bu prosesin yekunlarından nəticələr çıxarmalı, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün nailiyyətlərini dərin təhlil etməli, cəmiyyətimiz üçün aktuallaşan təkliflər irəli sürməli və yeni paradigmalara haqqında düşünməliyik.

Bu baxımdan ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin aparıcı istiqaməti olan neft strategiyasının reallaşdırılmasının milli iqtisadiyyatın inkişafındakı

rolunun araşdırılması, dəyərləndirilməsi qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın prinsiplərinə, tələblərinə uyğun həmin resurslardan səmərəli və optimal istifadəyə imkan verən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasının konseptual əsaslarının, prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri metodoloji və əməli problemlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, nəinki hazırki dövrdə, həm də gələcəkdə respublikamızda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlətin tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını və seçilməsini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanada neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı texniki və texnoloji problemlər Azərbaycanada AMEA-da, ADNA-da, həmçinin müvafiq elmi-tədqiqat institutlarında neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı əməli əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmış, bununla da onlar ölkəmizdə neft sənayesinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin tədqiqatlarda başlıca məqsəd neft hasilatının artırılması və emalının sənaye texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuş, dövlət tənzimlənməsi problemlərinin makroiqtisadi aspektləri isə az tədqiq edilmiş və müvafiq olaraq respublikanın iqtisadçı alimlərinin elmi axtarışlarının tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bununla belə, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın resurs potensialı, strukturu, proporsiyaları, habelə xarici-iqtisadi əlaqələrinin formalaşması ilə bağlı problemlər respublikamızın iqtisadçı alimlərindən Ş.H.Hacıyev, A.A.Nadirov, Z. Ə.Səmədzadə, Ə.İ.Bayramov, M.X.Meybullayev, M.C.Ataşiyev, A.Ş.Şəkəraliyev, İ.A.Kərimli, N.M.İmanov, X.H.Kazımlı, E.M.Hacızadə, Ə.Q.Əlirzayev, M.A.Əhmədov, S.S.Qafarov, Ə.C.Muradov, F.F.Mustafayev, Y.Z.Yüzbaşeva, R.K.İskəndərov, R.T.Həsənov, Q.N.Manafov, Ə.Q.Allahverdiyev, Ü.Q.Əliyev və başqalarının tədqiqatlarında ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə öz əksini tapmışdır. Öyrənilən problemlə bağlı respublikamızda aparılmış tədqiqatları yüksək qiymətləndirməklə yanaşı qeyd etmək istərdik ki, qloballaşma şəraitində cari və perspektiv məqsədlər, mövcud milli reallıqlar və dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsində

neft resurslarından səmərəli və optimal istifadə olunmasının dövlətin tənzimləmə mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqat əsərində respublikamızda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının rolu, neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsinin modelləri, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının resurs potensialının makroiqtisadi xarakteristikası dəyərləndirilmiş, qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsinin dövlət mexanizminin əsas istiqamətləri və təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir. Bütün bunlar tədqiqat işində araşdırılan problemlərin aktuallığını, əməli əhəmiyyətini əyani surətdə göstərir. Qeyd olunanlar, müəllifə, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafının təmin edilməsində, neft potensialının rolunu, onlardan səmərəli istifadənin dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi mexanizmlərinin milli reallıqlar və beynəlxalq təcrübəsini nəzərə alaraq nəzəri-metodoloji və əməli baxımdan araşdırmaq, respublikamızın konkret materialları əsasında neft potensialından istifadənin müasir vəziyyətini, onun inkişaf yollarını, amillərini sistemli təhlil etmək, dəyərləndirmək əsasında, qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmasının dövlət mexanizminin prioritetlərini müəyyənləşdirmək və əməli cəhətdən onların reallaşdırılması üçün işlənib hazırlanan iqtisadi strategiyanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün nəzəri-metodoloji və əməli baxımdan aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının rolu və əhəmiyyətini əsaslandırmaq;
- neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modellərini təhlil etmək, dünya təcrübəsini ümumiləşdirmək, dəyərləndirmək mövcud reallıqlar nəzərə alınaraq onlardan ölkəmizdə istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- neft hasilatının reallaşdırılmasında istifadə olunan iqtisadi mexanizmləri tədqiq etmək, bu sahənin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların əməli cəhətdən tərtibi yollarının metodologiyasını müəyyənləşdirməyə və əsaslandırmağa cəhd etmək;

- Azərbaycanın neft sektorunun müasir vəziyyətini sistemli təhlil etmək və müvafiq statistik bazaya əsaslanaraq bu sahənin inkişaf perspektivlərini dəyərləndirmək;

- qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən istifadə edilməsi sahəsində dövlətin iqtisadi siyasət prioritetlərini və onun əməli cəhətdən reallaşdırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- neft resurslarından istifadənin modellərini təhlil etmək, onların xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmaqla, dünya təcrübəsi prizmasından Azərbaycan reallığına uyğun effektiv tənzimləmə modelinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirmək;

- dünya bazarında qiymət konyukturasından asılı olaraq Azərbaycanda neft gəlirlərinin dinamikasının dəyişmə meylini proqnozlaşdırmağa cəhd etmək;

- Azərbaycanda yaxın gələcək üçün effektiv neft strategiyasının reallaşdırılmasında, dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməklə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafının neft və neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı kimi ölkəmizin neft resursları və ondan istifadənin təmin edilməsinin dövlət tənzimlənməsi sistemi seçilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın elmi-metodoloji əsaslarını öyrənilən problemlə bağlı klassik, neoklassik, keynsçi, monetar, institusional və digər iqtisadi məktəblərin, habelə respublikamızın və xarici iqtisadçı alimlərin fundamental elmi-tədqiqat əsərləri, bu sahədə dünya təcrübəsində istifadə olunan konsepsiyalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, fərmanları, Milli Məclis, Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul olunmuş normativ aktlar,

hökumət proqramları, normativ-hüquqi sənədlər, hesabatlar və s. təşkil etmişdir.

Tədqiqatın gedişində ölkəmizin neft resurslarından və ondan istifadə nəticəsində əldə olunan gəlirlərdən səmərəli istifadə etməklə milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafına nail olmaq probleminə sistemli, kompleks, pozitiv-normativ, sinergetik yanaşma, müxtəlif statistik, müqayisəli təhlil, sintez, balans və sair üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, indiki, habelə gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrini nəzərə alaraq Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında neft resursları və ondan istifadə nəticəsində yaranan neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin makroiqtisadi problemləri müəyyən edilərək dəyərləndirilmiş, mövcud reallıqlar, dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq iqtisadi-sosial inkişafın qanunauyğunluqları, vasitələri, imkanları, dövlət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritetləri, elmi-metodoloji və əməli baxımdan əsaslandırılmışdır. Dissertasiya işinin elmi yeniliyini müəyyənləşdirən mühüm cəhətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının, xüsusən neft amilinin rolu nəzəri-metodoloji və əməli baxımdan araşdırılaraq, müəllif mövqeyi bildirilməklə ümumiləşdirmələr edilmiş, qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;

- neft resurslarından istifadənin modelləri mövcud milli reallıqlar və dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq ümumiləşdirmələr aparılmış, dəyərləndirilmiş və onların ölkəmizə tətbiqinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır;

- neft sektorunun inkişafı göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri, onların tərtibinin əməli problemləri aşkara çıxarılır, onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülür;

- Azərbaycanın konkret materialları əsasında neft sektorunun inkişafı ilə makroiqtisadi göstəricilər arasında asılılıqlar korrelyasiya-reqressiya təhlili və s. metodlar vasitəsilə tədqiq edilmiş, alınan nəticələr davamlı inkişaf baxımından dəyərləndirilmişdir;

- proqnoz materialları əsasında ölkəmizdə neft sektorunun inkişafı ilə ÜDM,

büdcə gəlirləri və xərcləri arasındakı asılılıqları əks etdirən proqnoz modelləri qurulmuş, müvafiq ümumiləşdirmələr edilmiş, nəticələri alınmış, perspektivdə bu asılılıqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklif və tövsiyələr verilmişdir;

- dünya neft bazarında qiymət konyunkturasının dəyişməsinin müxtəlif variantlarında neft resurslarından və gəlirlərdən səmərəli istifadə etməklə perspektivdə respublikamızda iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin konseptual əsasları və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər, tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

- davamlı inkişaf modelinə keçid şəraitində indiki, həm də gələcək nəsillərin maraq və mənafelərini nəzərə alaraq respublikamızda Neft Fondunun gəlirlərindən istifadənin dövlət tənzimlənməsi və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik statistika məcmuələri, Nazirlər Kabinetinin, sahə nazirlikləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) hesabatları təşkil etmişdir. Bununla yanaşı tədqiqatın gedişində Dünya Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun müvafiq araşdırmalarını əhatə edən toplulardan, öyrənilən problemlə bağlı ixtisaslaşdırılmış aparıcı elmi tədqiqat institutlarının müvafiq materiallarından və sairədən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya təcrübəsi və mövcud milli reallıqlar nəzərə alınaraq iqtisadi inkişafda neft resurslarından səmərəli istifadə ilə bağlı modellər araşdırılaraq dəyərləndirilmiş, onların Azərbaycana tətbiqinin mümkünlüyü, davamlı inkişaf modelinə keçiddə onun yaratdığı imkan və potensial xarakterizə olunmuş neft sektorunun inkişaf perspektivləri ilə makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığı, proqnozları ilə bağlı ümumiləşdirmələr edilmişdir.

Tədqiqat işində respublikamızın konkret materialları əsasında neft sektorunun inkişafı ilə makroiqtisadi göstəricilərin, xüsusən büdcə gəlirləri və ÜDM-in artımı ilə qarşılıqlı əlaqəsi perspektiv dövrə tətbiqən müəyyənləşdirilmiş, ümumən neft

resurslarının istifadəsində əldə olunan gəlirlərdən, xüsusən Neft Fondunun gəlirlərindən ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Dissertasiya işinin əsas müddəaları davamlı inkişaf konsepsiyasının imkan, potensial və prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, funksional istiqamətlər üzrə məqsədli kompleks proqramların işlənilib hazırlanmasında, habelə «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi», «Sosial-iqtisadi inkişafın strateji planlaşdırılması, proqramlaşdırılması və proqnozlaşdırılması» və digər fənlərin tədrisi prosesində də istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobeşiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri üzrə «Ümummilli lider Heydər Əliyevin neft strategiyası» Heydər Əliyev: İqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi mövzusunda keçirilmiş respublika Elmi-praktik konfransda (Bakı, 2009), «Qlobal iqtisadi böhran və Azərbaycanın enerji təminatı strategiyası» Qlobal maliyyə böhranı: İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi (Bakı, 2010), “Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialından səmərəli istifadə problemi” Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi (Bakı, 2012) mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktiki konfransda və «Neft Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi məsələləri» «Dünya iqtisadiyyatının inkişaf paraqdiqması. Bazar və sonrası» mövzusunda Avrasiya sosial elmi tədqiqat forumunda (Bakı, 2012) məruzələr dərc edilmiş, tezis və materiallar nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin nəticələrinin ümumi həcmi 6,5 çap vərəqi həcmində nəşr edilmiş 11 məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda bu istiqamətdə aparılacaq elmi-tədqiqat işlərində istifadə üçün qəbul olunmuşdur. (12 fevral 2013-cü il, №33/33-7/03)

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paraqraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 27 sxem, cədvəl daxil olmaqla 152 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ RESURS TƏMİNATI VƏ ONUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları

Məlumdur ki, təbii resurslar hər bir milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsinin mühüm əsası və amilidir. Bununla yanaşı tarixi təcrübə onu da əyani surətdə sübut edir ki, son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında inkişaf etmiş ölkələrdə təbii resurs amillərinin iqtisadiyyata təsiri xeyli zəifləmişdir. Çünki, nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, iqtisadi inkişafın potensialının həcminə, keyfiyyətinə təbii resurslarla yanaşı əmək resursları, intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkrar istehsal strukturu və nəhayət milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir göstərir. Bu baxımdan hər bir milli iqtisadiyyatın resurslar balansından istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun malik olduğu resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılması onun gələcək inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, son onilliklərdə kifayət qədər zəruri faydalı qazıntılara malik olmayan Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələr daha sürətlə və dinamik inkişaf etmişlər.

Eyni zamanda o da bir həqiqətdir ki, bütün başqa bərabər şərtlərdə təbii resursların (xüsusən, karbohidrogen) zənginliyi yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyatlar üçün çox böyük ilkin potensial və lokomotiv rolu oynaya bilər. Bu baxımdan hər hansı bir konkret resursun, xüsusən ölkəmiz üçün karbohidrogen resurslarının milli iqtisadiyyat təşəkkülü və inkişafındakı rolunun araşdırılması inkişafın prinsip və tələblərinə həmin resurslardan səmərəli və optimal istifadəyə imkan verən iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının konseptual əsaslarının və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində aparıcı

dünya ölkələrinin Azərbaycana maraqlarının formalaşmasında neft amili müstəsna rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, neft maraqları ölkənin nəinki daxili, eləcə də xarici siyasətinin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, ümumən neft strategiyası müəyyənləşdirilərkən, transmilli şirkətlərlə konkret neft müqavilələri bağlanarkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olduğu müasir şəraitdə neft amili nəinki iqtisadi müstəqilliyimizin, eləcə də siyasi müstəqilliyimizin həlledici şərtinə, ümumən ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilir. Bütün bunlar öz növbəsində neft gəlirlərindən şəffaf və səmərəli istifadəsi problemini ön plana çıxarır.

Bu baxımdan Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və qətiyyəti nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafının potensialının yaradılmasının fundamental əsaslarını, həmin illərdə formalaşdırılan neft strategiyasına uyğun olaraq Azərbaycan dövləti özünün neft resursuna ancaq onun istehsalının artırılması kimi deyil, ona təkrar istehsal baxımından yanaşaraq həmin ehtiyatların şaxələnmiş istiqamətlərlə dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etmək üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin reallaşdırılması ilə tamamladı. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, enerji təhlükəsizliyinin əsasını yaratmaqla ölkəmizin qloballaşma şəraitində beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesinə fəal və səmərəli qovuşmasına imkan verdi. Bu gün dünyanı bürüyən global maliyyə böhranı şəraitində ölkəmizdə makroiqtisadi göstəricilərin, xüsusən iqtisadi inkişafın, gəlirlərinin yüksək artımı, büdcə və valyuta ehtiyatları neft resurslarından səmərəli istifadə olunması ilə birbaşa bağlıdır.

Zənnimizcə Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün neft amilinin milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafındakı həlledici rolunu dahiyənə uzaqgörənliklə nəzərə alaraq Azərbaycanda neft strategiyasını və neft gəlirlərinin idarə edilməsinin ən effektiv modelini yaratdı. Bu

modelin xarakterik cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, neftin ixracından əldə olunan gəlirlərin Neft Fondunda toplanması indiki və gələcək nəsillərin maraqları, cari və strateji məqsədlərini nəzərə alaraq həmin maliyyə mənbələrindən mərkəzləşdirilmiş qaydada istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan ölkə prezidentinin fərmanı ilə neft gəlirlərinin istifadə edilməsi üzrə uzunmüddətli strategiyanın qəbulu qeyd olunan problemin səmərəli həllində mühüm rol oynayır.

Zənnimizcə, bu gün Neft Fondunun yerinə yetirdiyi makroiqtisadi funksiyaları ümumi halda aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birincisi, dövlətə neft gəlirləri vasitəsilə ölkənin maliyyə bazarında səmərəli və zəruri istiqamətdə fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan verir; ikincisi, əldə olunan neft gəlirləri hesabına, ölkəmizin maliyyə potensialının kəskin artması, üçüncüsü, neft fondunun vəsaitlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi sayəsində ölkənin maliyyə sisteminin ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi «neftsiz iqtisadiyyat rejimi»nə uyğun formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Vaxtı ilə ABŞ-ın 26-cı Prezidenti ölkəsinin resurs potensialının iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı söylədiyi bir fikir çox önəmlidir. O qeyd etmişdir ki, «bizim dövlətin böyüklüyü və qüdrəti malik olduğumuz sərvətlərlə deyil, bu sərvətlərdən necə istifadə etməyimizlə müəyyənləşir.»

Beləliklə, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının və modernləşməsinin əsasını bu gün ölkəmizdə reallaşdırılan neft strategiyası təşkil edir. Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında resurs amili nə qədər əhəmiyyətli olsa da, davamlı inkişafın təmin olunmasında iqtisadiyyatı modernləşdirməklə innovativ yoluna keçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu inkişaf yolunun prioritet istiqamətlərini zənnimizcə, akademik Ramiz Mehdiyev «XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində» monoqrafiyasında əsaslı olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsinin beş əsas istiqamətini qeyd edir [8]:

- Azərbaycanın innovativ inkişafı;
- dinamik inkişaf edən bazar təsisatlarının möhkəmlənməsi və rəqabətin təmin edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın daha da şaxələnməsini, müasir texnologiyaların tətbiqi

ilə məhsul istehsalının genişləndirilməsini, emal sənayesini və «biliklər iqtisadiyyatının» rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- insan kapitalının yeni keyfiyyətinə nail olmaq, yaradıcı düşünə bilən kadrlar yetişdirmək, onların hazırlıq səviyyəsini kreativ iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması;

- iqtisadi artımın yeni mənbələrini tapılması.

Prof. Ş.Hacıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, bu gün uğurla reallaşdırılan neft strategiyası ölkədə rəqabətqabiliyyətliliyi, yüksək səmərəli neft sektorunun yaradılmasını və Azərbaycanın dünya enerji bazarında nəzərə çarpan subyektdə çevrilməsini təmin etmişdir [7]

Azərbaycanda neft strategiyasının formalaşması xarakterinə aparıcı dövlətlərin maraqları güclü təsir göstərir. Bununla bağlı i.e.d. Q.Yüzbaşeva yazır ki, «Azərbaycanın coğrafi geopolitik və strateji mövqeyi regionun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq səmərəli strukturu formalaşdırmağa, milli maraqları tam reallaşdırmağa imkan vermir». Məhz onun nəticəsidir ki, Azərbaycan eyni vaxtda bir-birilə bağlı siyasi, iqtisadi və sosial problemləri bir çox hallarda beynəlxalq iqtisadi qurumların tələblərini nəzərə alaraq həll etmək zərurətində qalır [96].

Beləliklə, son illərdə Azərbaycanda neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması sayəsində ölkəmizdə yaradılan potensial, eyni zamanda ilkin mərhələdə neft sənayesinə qoyulan investisiyaların böyük hissəsinin ödənilməsi nəticəsində ümumi hasilatda Azərbaycanın payı 80%-ə çatması ölkəmizin milli maraqlarına daha yaxşı cavab verən neft strategiyasını reallaşdırmağa imkan verir.

Bu baxımdan prof. M.A.Əhmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, «neft fondunun yaradılması, ondan istifadənin şəffaflığının təmin olunması... Bu gün milli iqtisadiyyatın inkişafına zəmin yaradan çox mühüm start kapitalı rolunu oynayır» [97]. Azərbaycanda reallaşdırılan neft strategiyasının effektivliyini xüsusi vurğulayaraq professor R.Cəbiyev qeyd edir ki, əgər Bakı- Novorossiysk boru kəməri ilə hər bir ton neft Azərbaycana 15 dollar 60 sentə başa gəlsə, Supsa xətti ilə nəql olunan hər ton neftə nəqliyyat xərci 2 dollar 60 sent təşkil edir [98].

1995-2000-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi artımın amilləri üzrə təhlili

göstərir ki, ÜDM-in artım sürəti bu illərdə daha çox neft hasilatının artımı hesabına baş vermiş, ixracın strukturunda karbohidrogen ehtiyatlarının xüsusi çəkisi kəskin yüksəlmişdir ki, bu da istehsalın bir tərəfli inkişafına, «holland sindromu»na gətirib çıxara bilərdi.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti ölkənin və vətəndaşların cari və perspektiv tələblərini nəzərə alaraq neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun, regional inkişafa və digər zəruri məqsədlərə yönəldilməsini təmin etmək üçün 1999-cu ildə Prezidentin fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Bununla bağlı professor S.Səfərov qeyd edir ki, Dövlət Neft Fondunun yaradılması ölkəmizdə «holland sindromu» yaranmasını istisna edən fəaliyyət proqramını müəyyən etmişdir [99].

Neft Fondunun yaradılması bir də onunla şərtlənir ki, XX əsrin ortalarında dünyada neft hasilatı kəskin artsa da, son illərdə onun artım sürəti xeyli zəifləmişdir. Hal-hazırda illik istehsal 3,8 milyard tondan bir az çoxdur. Müxtəlif ekspert rəylərinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə neft təminatı 40-60 il, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 100-150 il arasında dəyərləndirilir. Həm də bu ehtiyatların 30%-dən çox hissəsi dəniz və okean şelfindədir[100].

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha onu göstərir ki, cəmiyyətin sərəncamında olan resurslar düzgün iqtisadi siyasət nəticəsində sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin reallaşmasının obyektiv əsasına çevrilir. Bu baxımdan hər bir milli iqtisadiyyatın resurs potensialı son tələbatın mümkün qədər yaxşı ödənilməsi üçün iqtisadiyyatın əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətini, imkanını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Bütün bunlar öz nıvbəsində müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın amillər üzrə tədqiqinin əhəmiyyətini kəskin artırır.

Məlumdur ki, maddi nemətlər və xidmətlərin ictimai istehsalı mahiyyət etibarilə cəmiyyətin sərəncamında olan resursların müəyyən həcm, tərkib və keyfiyyətə malik məhsula çevrilməsidir. Tələbatın inkişaf dinamikasının təhlili və proqnozu iqtisadi məqsədlərin müəyyən edilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir və tələbatla sərəncamda olan resursların müqayisəli təhlili nəticəsində sosial-iqtisadi inkişafın parametrləri müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii resurs potensialının tərkib hissəsi kimi təbii-

İqlim şərait və mineral-xammal resursları, bioresurslar, su, hava çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan zəngin və unikal təbii-iqtisadi potensiala malikdir. Burada həlledici amil karbohidrogen resurslarından səmərəli istifadə konsepsiyasının əsasını Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan strateji xətt tutur. Onun tərəfindən imzalanmış «Əsrin müqaviləsi»ndə neft və qaz yataqlarının işlənməsinə birbaşa xarici investisiyaların, yeni texnologiyaların cəlb olunmasına, qeyri-neft sektorunun və iqtisadiyyatın inkişafına təkan verməyə imkan yaradan iqtisadi və hüquqi mexanizmlər, o cümlədən hasilatın pay bölgüsü sazişləri, vergi və digər mexanizmlər reallaşdırıldı.

Ümumən, resurs potensialının milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun da konkret təhlili bütünlükdə resurs anlayışının öznün xarakterizə edilməsini tələb edir.

Resurslar (fransızca ressources sözündən- köməkçi vasitələrdir) istehsalın təminat vasitəsini, mənbəyini bildirən, iqtisadi nəzəriyyənin fundamental anlayışdır [9]. Resurs potensialının mahiyyətini açıqlanması, hər hansı bir iqtisadi hadisənin açıqlanması kimi, onu təşkil edən qarşılıqlı əlaqəli elementlərin təhlili əsasında baş verir. Bunların elementləri arasında münasibətlər sistemi müəyyən iqtisadi kateqoriya ilə iqtisadi münasibətlərin konkret məcmusu ilə ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, resurs potensialı daha geniş, inteqral anlayış olan iqtisadi potensialın bir hissəsidir. Resurs potensialı hakim ictimai-iqtisadi, eləcə də sosial-siyasi münasibətlərin təsiri altında formalaşır və ayrıca müstəqil iqtisadi kateqoriyaya ayrılmasını tələb edir.

Potensial anlayışı (latınca potentia – qüvvə sözündən) ilk əvvəl hansısa bir fiziki hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan enerjini özündə əks etdirir. İqtisadiyyatda bir şəxs, şirkətin, regionun və ya tam şəkildə ölkənin müəyyən maraqlarında hər hansı bir planın, müəyyən məqsədin həyata keçirilməsi üçün səfərbər edilən, hərəkətə gətirilən vasitələrin, ehtiyatların, mənbələrin ifadə olunması üçün geniş istifadə olunur [10].

Resursların əhəmiyyətli hissəsi «milli sərvət» anlayışına daxil edilir. Miqdar, kəmiyyət və keyfiyyət üzrə bərabər olan resurslar onların istifadə edilmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif potensiala malik ola bilərlər. Beləliklə, resurs

potensialı təkcə müxtəlif resurs növlərini deyil, həm də onlardan istifadə dərəcəsini, onların faydalı effekt yatarmaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

Resurs potensialı anlayışının tədqiqi zamanı, hər bir nisbi müstəqilliyə və çoxfunksiyalılığa malik olan, hər bir mürəkkəb tamın qarşılıqlı əlaqəli hissələr sistemi kimi araşdırmağa imkan verən sistemlilik prinsipinə riayət etmək zəruridir. Resurs potensialının vahid tam kimi fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq, onun tərkib hissələri arasında proporsiyaların optimallaşdırılması məqsədilə onlar arasında nisbətlərin müəyyən olunmasına yanaşmaları araşdırmaq vacibdir. Lakin resurs potensialının vəziyyətinin təhlili və proqnozlaşdırılmasında resursların növlərinin ayrılıqda daha əsaslı və geniş tədqiqi məqsədəuyğundur [11].

Resurs potensialını nəzərdə tutaraq amerikalı alimləri P.Samuelsən və V.Nordxaus qeyd edirlər ki, «dövlətin nə qədər varlı və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq iqtisadi tərəqqinin məşını elə həmin dörd təkər üzərində hərəkət edəcəklər» [12]. Bu zaman onlar iqtisadi inkişafın dörd amilini: insan resursları (əməyin təklifi, təhsil, intizam və motivasiya), təbii resurslar (torpaq, minerallar, yanacaq, ətraf mühitin keyfiyyəti), kapital (məşinlər, fabriklər, yollar), texnologiyaya (elm, mühəndis bilikləri, idarəetmə) bölürdülər.

Resurs potensialı anlayışının mahiyyətinin tam açıqlanması üçün müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın yuxarıda sadalanan amillərini informasiya və maliyyə kimi resurs növləri ilə tamamlamaq zəruridir. Belə yanaşma onunla əsaslanıb ki, amil anlayışı altında (latınca faktor-eləyən, iş görən, istehsal edən) müəssisənin və ümumilikdə iqtisadiyyatın istehsal fəaliyyətinin əsas resurslarından biri (əmək, torpaq, kapital və s.), istehsal, iqtisadi fəaliyyətin nəticəsinə təsir göstərən iqtisadi istehsal proseslərin hərəkətverici qüvvəsi nəzərdə tutulur [13].

İstənilən resursun potensialı müəyyən nəticə vasitəsilə reallaşır [14]. İstifadə olunan resursun nəticəsinin müəyyən olunması onun potensialının inkişaf dərəcəsi haqda fikir söyləməyə imkan verir. Beləliklə, resurs tərkibi potensialın baza komponentidir, onun reallaşmasının nəticəsi isə potensialın qiymətləndirmə komponentidir.

Resurs və nəticə arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu şəkildə resurs

və potensial özünün vahidliyində istənilən araşdırılan resursun imkanını və qüvvəsini açıqlayır. Nəticə etibarlı ilə resurs potensialını onun elementlərinin potensialı vasitəsilə araşdırmaq vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, resurs potensialına dar mənada, ancaq təbii resurs. əmək, maliyyə, elmi-texnoloji potensialların tərkib elementlərinin məcmusu kimi baxmaq olmaz. Resurs potensialının qiymətləndirilməsinə belə yanaşma ancaq kəmiyyət tərəfdən düzgündür. Təkrar istehsalın intensiv formalarına keçidin müasir şəraitində resurs potensialının bir tərəfli kəmiyyət xarakteristikası özünü çox məhdud şəkildə göstərmişdir. Məsələn, əmək potensialının əmək qabiliyyətli və iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin sayı ilə müəyyən olunması onun səviyyəsi haqda heç də tam təsəvvür yaratmır. Keyfiyyət xarakteristikalarını da nəzərə almaq zəruridir: cins, yaş, təhsil, peşə hazırlığı, ixtisas və s. Buna görə də resurs potensialı kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaların simbiozudur, həm də təkrar istehsalın intensiv amillərinin rolunun güclənməsi ilə keyfiyyət parametrlərinin rolu artır.

İqtisadi fəaliyyətə həlledici təsiri istehsal resursları, onların strukturu və optimal vəhdəti, nisbəti təsir edir. İstehsal resursların vacib xüsusiyyəti onların məhdudluğu. Resurs potensialının tərkibində qeyri-məhdud (tükənməyən) resurslar da, məsələn, günəş enerjisi, atmosfer havası və s., bərpa olunan – su, meşə və s. resurslar da vardır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, planetin su resurslarının tərkibində şirin su o qədər də çox deyildir. Dünya təsərrüfatı öz ehtiyacları üçün su ehtiyatının təqribən 10%-ni sərf edir və buna görə də rəasional su istifadə prinsiplərinə riayət etdikdə bu resurslara tükənməz kimi baxmaq olar. Məhz bərpa olunan resursların olması və vaxtilə onun qeyri-məhdudluğu, tükənməzliyi haqda təsəvvürlər XX əsrin 70-ci illərində SSRİ-də ekstensiv inkişafın ÜDM-in artımının həlledici amilinə çevrilməsi resursların effektiv, səmərəli istifadəsi problemini dövlət siyasətində ikinci plana keçirmişdi. Digər tərəfdən dünya bazarında karbohidrogen resurslarına qiymətin dünya bazarında kəskin yüksəlməsi bu qeyri-səmərəli inkişaf yolunu əslində stimullaşdırdı.

Lakin bu illərdə ekoloji problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlı resursların qeyri-məhdudluğu və tükənməzliyi haqda təsəvvür tədricən əhəmiyyətli dərəcədə

dəyişmişdir. İndiki dövrdə bu və ya digər resurs növlərinin qıtlığı bütün iqtisadi sistemlər üçün xarakterikdir. Çünki cəmiyyətin tələbatı daima dəyişir və artır. Belə bir şəraitdə hər bir məhsul vahidi üçün sərf olunan resurs sərfinin azaldılması iqtisadi inkişafın həlledici amilinə çevrilir. Bunu əsas tutaraq inkişaf etmiş ölkələr, elmi-texniki tərəqqinin texnoloji irəliləyişlərə əsaslanaraq, məhsulun material fond tutumunun kəskin aşağı salmağa nail olmuşlar ki, bu da onlara resurslara qiymətin artmasını xeyli neytrallaşdırmağa imkan yaratmışdır.

Əgər inkişaf etmiş qərb ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixinə amillər üzrə nəzər salsaq, onda onu görmək olar ki, onların iqtisadiyyatlarının təşəkkül tapması və sürətli inkişafı müstəmləkə ölkələrinin ucuz xammalına demək olar ki, qeyri-məhdud yiyələnmə imkanlarına, xammal və hazır məhsul arasında qiymətlərin əhəmiyyətli fərqinə əsaslanırdı. Bu hal hətta keçən əsrin 90-cı illərində də müşahidə olunurdu ki, bu dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xammal əmtəələrinə qiymətlər kəskin şəkildə aşağı düşür və neftin qiyməti 8-9 dollar/barrelə çatır, inkişaf etmiş ölkələrin isə elm tutumlu əmtəələrinin qiymətlərinin təqribən 4-5 dəfə artır [11]. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata əsaslanaraq fikrimizcə resurs potensial kateqoriyasının tərkibinə təbii, əmək və s. ənənəvi resurslarla yanaşı, yeni elementləri - sahibkarlıq və informasiya potensiallarını da daxil etmək lazımdır. Bu, bazar fəaliyyəti amillərinin əhəmiyyətinin artması ilə, yeni tələbatların meydana gəlməsilə, ayrı-ayrı fərdlərin, əhali təbəqələrinin, bütünlükdə cəmiyyətin gözləmələri ilə şərtlənmişdir.

Beləliklə, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın resurs potensialı iqtisadi kateqoriyasının tərkibinə: təbii resurs, əmək, sahibkarlıq, maliyyə, informasiya, elmi-texniki potensial və s. aid edilməsi məqsədə uyğundur. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə materialtutumunun aşağı düşməsi ilə yanaşı onun elm tutumluluğu, resursun emal dərinliyinin artması, xərc-nəticə nisbətinin sonuncunun xeyrinə dəyişməsi iqtisadi inkişafda resurs amilinin rolunu xeyli zəiflətməmişdir.

Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının strukturuna uyğun olaraq onun malik olduğu resurslar balansının dəyərləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin təsiri, iqtisadiyyatın strukturunda bazar konyukturasında baş verən dəyişikliklərin

ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında nəzərə alınmasını zərurətə çevirdi. Bütün bunlar öz növbəsində resurs potensialının səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı optimal qərarların verilməsi onun ayrı-ayrı ünsürlərinin makroiqtisadi xarakteristikasının verilməsini və dəyərləndirilməsini tələb edir. Ayrı-ayrı iqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələyə münasibət müəyyən dərəcədə fərqli olsa da, zənnimizcə təbii resurs potensialı ictimai istehsalın inkişafının mühüm iqtisadi və siyasi amilidir. O, iqtisadi və texniki-texnoloji inkişafın, eləcə də ərazinin öyrənilməsinin mövcud səviyyəsində, indiki zamanda və perspektivdə insanın təsərrüfat və digər məqsədyönlü fəaliyyətində istifadə oluna bilən müəyyən ərazi ilə məhdudlaşdırılan təbii resursların bir hissəsini ifadə edir [15].

Təbii resursların strukturu, ehtiyatların həcmi, keyfiyyəti, tədqiq olunma, öyrənilmə dərəcəsi və təsərrüfatda mənimsənilməsinin istiqamətləri iqtisadi potensiala bilavasitə təsir edir. Zəngin və istismarı səmərəli olan təbii resursların olması həm tam olaraq dövlətin, həm də onun ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi inkişafı üçün geniş hədudlar açır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, təbii resurslar, onlara istehsal prosesində tələbatın yarandığı vaxtda istehsal resursları qismində çıxış edir. Lakin tələbatlar öz növbəsində təbii resursların mənimsənilməsinin texniki imkanlarının inkişafı prosesində meydana çıxır və genişlənir. Məsələn, neft yanacaq kimi hələ eramızdan 600 il əvvəl məlum idi, amma sənaye miqyasında yanacaq xammalı kimi XIX-cu əsrin ortalarından işlədilməyə başlanmışdı.

Məlumdur ki, iqtisadi potensialın hər hansı bir ünsürünün reallaşdırılması imkanları hər şeydən əvvəl əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Əmək potensialı elm və texnikanın inkişafının verilmiş səviyyəsində cəmiyyətin (əmək kollektivinin) malik olduğu və əməkqabiliyyətli əhəlinin sayı ilə, onun peşə-təhsil səviyyəsilə və s. ilə müəyyən olunan həqiqi mövcud olan və gələcəkdə istifadəsi ehtimal olunan əməyin miqdarını xarakterizə edir.

Uzun illərin konkret materiallarının təhlili göstərir ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı elmi-texniki, texnoloji irəliləyişlər nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyətcə əsaslı surətdə dəyişir. Göstərmək kifayətdir ki, ETT-nin nəticəsində dənizin əvvəllər mümkün olmayan dərinliklərindən böyük həcmdə neft çıxarılır,

yaxud da əvvəllər yararsız hesab edilən quyulardan indi kifayət qədər neft hasil olunur və s. Bu mənada milli iqtisadiyyatın resurs potensialının həcminə və strukturuna elmi-texniki tərəqqinin, informasiya texnologiyaların geniş tətbiqi mühüm təsir göstərir.

Bu zaman təhsil və ixtisas əmək potensialının qiymətləndirilməsinin əsas kəmiyyət meyarlarından biridir. İqtisadçılar tərəfindən aparılan konkret tədqiqatlar son illərdə elm vasitəsilə əldə olunan və inkişaf etmiş yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin əməyinin sərfi nəticəsində biliyin iqtisadi əhəmiyyətinin artdığını göstərir. Belə ki, E.Toffler qeyd edir ki, «bilik iqtisadiyyatın inkişafının əsas mənbəyinə çevrilir. Bu baş verdikcə biliyin əhəmiyyəti qeyri-adi olaraq artmaqda davam edir» [16].

XX əsrin ortalarında məlumdur ki, elmin aparıcı məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi iqtisadi inkişafın resurs potensialı baxımından qiymətləndirilməsinin paradigmatını dəyişmişdir. Təcrübə göstərir ki, bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi inkişafın strukturunu onun malik olduğu resurs üstünlüklərinə uyğun formalaşdırmağa çalışır.

Nobel mükafatı laureatı V.Leontyev Amerikanın ixrac strukturunu təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, onun ixracında elm tutumlu məhsullar üstünlük təşkil edir. Halbu ki, məntiqə görə ABŞ-ın ixrac strukturunda fond və material tutumlu məhsullar üstünlük təşkil etməli idi. Bu hal iqtisadi ədəbiyyata Leontyev paradoksu kimi daxil olmuşdur. Lakin bu prosesin resurs potensialı baxımından amillərin dəyərləndirilməsi göstərir ki, əslində burada heç bir paradoks yoxdur. Çünki, ABŞ əmək potensialının keyfiyyət göstəriciləri, ixtisas səviyyələri digər ölkələrdən xeyli yüksəkdir. Bu baxımdan ABŞ-ın ixracının strukturunda elm tutumlu məhsulların üstünlük təşkil etməsi zənnimizcə paradoks kimi deyil qanunauyğun hal kimi qiymətləndirilməlidir [101].

Yeni elm tutumlu texnologiyalar, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları açıq müvafiq əmək potensialının və münasib maddi bazanın olduğu şəraitdə iqtisadi artımının amili olur [17].

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda yeni texnologiyalar, kommunikasiya

şəbəkələrinin inkişafı, qloballaşma-bütün bunlar əmək potensialının inkişafı üçün həddən artıq böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı, həm də böyük risklər mənbəi ola bilər. Bu bir tərəfdən vətəndaşlarda həyat tərzinin formalaşdırılmasında böyük sərbəstlik əmələ gəlir, digər tərəfdən özünün həyat və fəaliyyətinə yüksək məsuliyyət yaranır, çünki insanların gənc yaşında əldə etdikləri təhsil minimumu bu zaman sonrakı təhsil üçün əsas kimi çıxış edir. Informasiyalı cəmiyyətdə daima yeni biliklər və yanaşmalara ehtiyac duyulur ki, onların tərkibi vaxtaşırı dəyişir.

Aydındır ki, təhsil sistemləri yeni reallıqlara, dəyişən şəraitə uyğun olaraq transformasiya olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, bütünlükdə sistemi onun idarə olunması bütün mərhələ və həlqələrdə müvafiq dəyişikliyə məruz qalmalıdır. Məlumdur ki, təhsil çox yüksək resurs təminatı tələb etməsinə baxmayaraq onun maliyyələşdirmə imkanlarının məhdud olması ümumən sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təhsil prosesinin maliyyələşdirilməsində subyektlərin geniş spektrinin birgə, müştərək iştirakı ilə reallaşdırılan tədbirlər həlledici və effektiv olur. Əmək potensialının səviyyəsinin keyfiyyətinin resurs potensialının ümumi həcmində səmərəliliyin yüksəldilməsinə məhz bu mövqedən baxılmalıdır.

Beləliklə, insan resursları, onların bilikləri, yaradıcılıq qabiliyyətləri milli sərvətin əsasını təşkil edir və iqtisadi artımın, xalqın rifah halının, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1980-ci illərdə işgüzar dünyada həlledici rolu «insan amili»nə ayıran, iqtisadi inkişafın yeni konsepsiyası meydana gəldi.

Məhz belə yanaşmanın nəticəsidir ki, son onillikdə qərb dövlətləri istehsalda «insan amilini» aktivləşməsi mexanizmində çox böyük irəliləyişə nail olmuşlar. Keçmiş Sovet İttifaqının təcrübəsi göstərdi ki, yüksək ixtisası və resurs potensialının olması onların avtomatik reallaşdırılmasını təmin etmir.

Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın resurs potensialının səmərəli hərəkətə gətirilməsində ölkədə sahibkarlıq potensialını əməli cəhətdən reallaşdırmağa imkan verən effektiv iqtisadi mexanizmin mühitin olması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Sahibkarlıq potensialı sahibkarlıq fəaliyyətinə qadir olan kadrların miqdarı və onların tam istifadə olunması şəraitində məcmu səmərəliliyi ilə (iqtisadi, sosial)

xarakterizə olunur. Sahibkarlığın bu funksional xüsusiyyəti onun təbiətini tədqiq edən və sahibkarlıq fəaliyyətini təkcə mənfəətin əldə olunması ilə deyil, həm də bütün istiqamətlərdə innovasiyaların tətbiq olunması ilə, resursların yeni kombinasiyasının əldə olunmasına əlaqələndirilməsinə istiqamətlənən fəaliyyətdir [17,18]. İnkişafın sahibkarlıq tipi innovasiya amilinin (yeni texnika-texnologiya, təşkilətmə və s.) üstün istifadəsilə bağlı olduğundan o nəinki ancaq yeni resursların yeni kombinasiyalarının əldə olunmasına, həm də həmin proseslərin sabit təkrar istehsal əsasında formalaşmasını təmin etməyə istiqamətlənir.

İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya tipinin təşəkkül tapmasında digər münasibətdə istehsal amillərindən istifadədə koordinasiyaedici, inteqrasiyaedici rol oynayaraq sahibkarlıq potensialı amillər sisteminin formalaşmasını onların optimal proporsional nisbətdə tətbiqinə imkan verir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi firmaların, şirkətlərin iqtisadi dayanıqlığının təmin etməklə yanaşı innovasiya-investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında hər bir resursun istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyətə optimallaşdırılması, yüksək səmərəlilik, mənfəətlilik meyarları əsas götürülməli sahibkarlıq fəaliyyətini təmin edir.

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sahibkarlıq potensialı təsərrüfat sistemlərinin innovasiya tipinin formalaşmasının mühüm amili olmaqla innovasiya məqsədlərilə (əmtəə və xidmətlər), innovasiya vasitələrilə (yeni texnika, yeni texnologiya, yeni ideyalar və s.) müəyyən sosial-psixoloji şəraitdə həyata keçirilən xüsusi təşkilati-idarəedici şərtlərlə bağlı olan spesifik, eyni zamanda mürəkkəb kateqoriya olmaqla onun tələblərinin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın resurs potensialının həcmindən və səmərəliliyindən yüksəldilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təhlil göstərir ki, bütünlükdə ölkənin məcmu resurs potensiallarını müəyyən edən konkret istiqamətlərin normal, ahəngdar və səmərəli təkrar istehsal rejimində reallaşdırılması hər şeydən əvvəl sosial-iqtisadi proseslərin, gəlirlərin formalaşdırılması və bölüşdürülməsinin effektiv dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması və reallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan artıq bu dərk olunmuş həqiqətdir ki, müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın resurs potensialının formalaşdırılması inkişafı və onun səmərəli

reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmadan bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması mümkün deyildir. Bu məsələnin yeni təşəkkül tapan, bazar sisteminə keçən müstəqil dövlətlər, postsovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti çox böyük və müstəsnaadır.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının əsas sərvətlərindən biri onun yerin təkində olan mineral xammal ehtiyatıdır. Mineral faydalı qazıntılar təbii zənginliyin mühüm tərkib hissəsi omaqla dövlətin iqtisadi, sosial-siyasi və müdafiə müstəqilliyini müəyyən edən vacib amillərdən biridir. İqtisadiyyatın bir çox sahələrinin sürətli inkişaf templəri mineral xammaldan istifadəyə əsaslanır. Ölkə alimlərinin apardığı çoxillik geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində respublikanın iqtisadi potensialını müəyyənləşdirən etibarlı mineral xammal bazası yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal bazası neft və qaz istisna olmaqla 340-dan artıq qara, əlvan və nadir metal filizləri, qızıl filizi, qeyri-filiz xammalı və tikinti materialları, yeraltı şirin, mineral, termal və sənaye (yodlu-bromlu) suları və s. yataqlarının sənaye ehtiyatlarından ibarətdir. Respublikanın potensial mineral xammal ehtiyatlarının 28 əsas faydalı qazıntı növü üzrə (neft, qaz nəzərə alınmadan) son məhsula görə ümumi dəyəri dünya bazarı qiymətləri ilə ilkin olaraq təqribən 40-45 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir.

Kəşf olunmuş faydalı qazıntı yataqlarının 40%-ə qədəri hal-hazırda istismar edilir və onların bazasında respublika dağ-mədən sənayesinin əsasını təşkil edən hasilat müəssisələri fəaliyyət göstərir. Aydındır ki, elmin, texnikanın, texnologiyanın inkişafı, habelə respublikamızın maliyyə imkanlarının genişlənməsi yaxın gələcəkdə bu ehtiyatların həcmi xeyli artırmağa imkan verəcəkdir. O da məlumdur ki, bir sıra faydalı qazıntı yataqlarının sənaye ehtiyatları nəinki respublika, hətta vaxtilə ümumittifaq əhəmiyyəti daşıyırdı. Hasil edilən xammalın emalı və son məhsulun alınması bir çox hallarda Azərbaycandan kənarda baş verirdi.

Ölkəmizdə kəşf olunmuş təbii xammal yataqlarının imkanları Azərbaycan ərazisinin yüksək perspektivliyi, mineral-xammal bazasının mövcud vəziyyəti, balansı, respublikada dağ-mədən sənayesinin inkişaf etməsinə və yeni sənaye

sahələrinin yaradılmasına əlverişli imkanlar yaradır.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyata, müvafiq sahə, nazirliklərinin hesabatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə qara və əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün müəyyən xammal zəmini vardır. Belə ki, qara metallurgiyanın mineral xammal bazası Daşkəsən qrupu kobalt saxlayan maqnetit filizi, Daş-Salahlı gentonit gili və Xoşbulaq flyus əhəng daşı yataqları ilə təmsil olunaraq, ehtiyatların dəyərində görə respublikanın potensial ehtiyatlarının 10,4%-ni təşkil edir. Daşkəsən qrupuna daxil olan Daşkəsən, Cənubi Daşkəsən və dəmirli maqnetit filizi yataqlarının 9,75%-i sənaye ehtiyatları dəyərində görə xüsusi yer tutur. Onların əsasında Azərbaycan filizsaflaşdırma kombinatı fəaliyyət göstərir və son zamanlara qədər onun məhsulu (dəmir konsertantı) Gürcüstanın Rustavi metallurgiya kombinatının tələbatını tamamilə ödəyirdi. Yataqların qalıq ehtiyatları kombinatı 90 il müddətində xammala təmin etmək imkanına malikdir. Dəmir filizləri kompleks olaraq tərkibində sənaye miqyasında kobalt saxlayırlar. Bununla yanaşı Daşkəsən rayonunda hazırda istismar edilməyən Şimali Daşkəsən kobalt yatağı da yerləşir.

Qara metallurgiya üçün əsas komponentlərdən biri hesab olunan bentonit gillərinin unikal ehtiyatları Dağ Salahlı yatağının payına düşür. Yataq istismar olunur. Ehtiyatların 50%-i narın döyülmüş dəmir konsentratlarının kürəcik şəklində salınması üçün yararlıdır. Xoşbulaq flyuz əhəngdaşı yatağının sənaye ehtiyatı 50 milyon ton miqdarında kəşf edilmişdir. Beləliklə, respublikada kürəcik şəklində salınmış və flyuslanmış dəmir konsentratlarının istehsalı üzrə müəssisənin yaradılması üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Əlvan metallurgiyanın mineral-xammal bazası əsasən alunit, miss, qurğuşun, sink, molibden, kobalt, civə, sürmə və s. Yataqları ilə təmsil olunaraq, kəşf edilmiş ümumi ehtiyatlar respublikanın mineral-xammal bazasının əsasının 43,7% təşkil edir. 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə sənayedə müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yeni məhsullar istehsalı 5,5 dəfə artmışdır. Müasir dünyamızdakı meylləri nəzərə alaraq 2010-cu ilin sonunadək ICI ingilis texnologiyası bazasında metanol istehsalı üzrə iri kimya zavodu istehsala veriləcəkdir. Metanol neftin və qazın ən səmərəli alternatividir.

Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, respublikanın potensial ehtiyatlarında Zəylik yatağının alunit filizləri ilə təmsil olunan alüminium xammalının (13,4%) əhəmiyyətli rolu vardır. Yatağın sənaye ehtiyatları onun əsasında fəaliyyət göstərən Gəncə alüminium zavodu 40 ildən artıq müddətə xammalla təmin etmək iqtidarındadır.

Son illər Gədəbəy filiz rayonunda Qarabağ miss-porfir yatağının (318 min ton) kəşfiyyatı aparılmış, Balakən-Zakatala filiz rayonunda isə Mazımçay miss-kolçedan yatağının ehtiyatları (350 min ton) qiymətləndirilmişdir.

Əlvan metallurgiyanın mineral-xammal bazasının özəyini Balakən-Zakatala filiz rayonunda yerləşən Filizçay qrupu (Filizçay, Kasdaq, Katex, Saqator, Karabçay) kolçedan-polimetal yataqlarının iri sənaye ehtiyatları təşkil edir. Filizçay kolçedan-polimetal yatağı Avropanın ən zəngin yataqlarından biridir. Filizlər kompleks olaraq tərkibində əsas qiymətli komponentlər - mis, sink, qurğuşun, gümüş, kükürd, yanaşı komponentlər - qızıl, bismut, kobalt, kadmium, selen, tellur saxlayırlar. Filizçay qrupu yataqlarının sənaye istismarına cəlb edilməsi ildə 25,4 min ton miss, 32,6 min ton qurğuşun, 79,6 min ton sink, 1,05 qızıl, 85 ton gümüş, digər əsas və yanaşı qiymətli komponentlərin istehsalını təmin edəcəkdir. Beləliklə, respublikanın şimal-qərb bölgəsində yüksək rentabelli dağ-mədən-metallurgiya kompleksinin təşkili üçün mötəbər xammal bazası yaradılmışdır.

Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisində 6 civə və bir neçə zəngin qızıl yatağı kəşf edilmişdir. Kəlbəcər rayonunda Şorbulaq və Ağyataq civə yataqlarının ehtiyatı əsasında 1980-ci ilə qədər Şorbulaq civə istehsalı üzrə zavod qurğusu fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan MR Ordubad filiz rayonunda yüksək perspektivliyə malik Əylis sürmə yatağı aşkar edilərək hazırda qiymətləndirilməkdədir.

Son illərdə respublikada qızılçıxarma sənayesinin xammal bazası yaradılmışdır. Respublikanın potensial ehtiyatlarının ümumi dəyərində qızıl və gümüşün (kompleks filizlər nəzərə alınmaqla) əhəmiyyətli rolu vardır (6,3%). Hazırda Azərbaycan Respublikası qızılın sənaye ehtiyatlarına görə Avropanın və Asiyanın bir sıra ölkələrindən irəlidədir. Alimlərimiz tərəfindən iki qızıl yatağının sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş və altı qızıl yatağının qiymətləndirilməsi başa

çatdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Ermənistan Respublikası tərəfindən qanunsuz olaraq istismar edilən Zod yatağının qızıl ehtiyatlarının 73,3%-i Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşir. Böyük Qafqazın Cənub yamacında «qara şist» tipli qızıl filizləşməsi aşkar edilmişdir.

Kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün respublikada kifayət qədər mineal-xammal növü mövcuddur. Xıllı, Neftçala, Babazənən, Mişovdağ, Binə-Şovsan yodlu-bromlu su yataqları keçmiş ittifaqın ümumi yod-brom ehtiyatının 35%-ni özündə cəmləşdirmişdir. İki yatağın əsasında Yeni Neftçala yod-brom və Bakı yod zovadları fəaliyyət göstərir. Yodlu-bromlu su yataqlarının istismarı ildə 20 milyon dollar xalis gəlir əldə etməyə imkan verərdi. Nehrəm daş düzü (736 mln. ton) və Zəngilan kimyəvi təmiz əhəngdaşı (130 min ton) yataqlarının iri sənaye ehtiyatları əsasında Naxçıvan MR-da soda, xörək duzu və s. istehsalı üzrə müəssisənin yaradılması əsaslandırılmışdır. Daş duz ehtiyatlarının ümumi dəyəri potensial ehtiyatların 27,3%-ni təşkil edir.

Qeyri-ənənəvi xammal sırasında iri ehtiyatlara malik Aydağ yatağının seolitləri xüsusi yer tutur. Təbii seolitlərin ixrac edilməsi üçün də potensial imkanlar mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikamızın ərazisində qiymətli, yarım-qiymətli və bəzək daşlarının bir sıra yataqları qiymətləndirilmiş, müxtəlif regionlarında yanar şist, təbii mineral boyaq, şora və s. yataqlarının və kəşfiyyatı aparılır.

Respublikanın dövlət balansında qeydə alınan kifayət qədər termal və mineral su yataqları mövcuddur. İstilik enerjisi qıtlığının mövcudluğu şəraitində termal suların kurort zonalarının salınmasında texnoloji-istehsal proseslərində və s. istifadəsinin əvəzsiz rolu vardır. Sanatoriya-kurort, müalicə-sağlamlıq komplekslərinin genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mineral-termal və mineral suların böyük ehtiyatları (gündə 20 min kubmetr) 32 yataq üzrə qeydə alınmışdır.

Kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının sənaye ehtiyatları onların bazasında mineral xammalın hasilatı və emalının, son məhsulun buraxılışı üzrə yüksək rentabelli yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını və uzun müddət fəaliyyət

göstərməsini təmin etmək iqtidarındadır.

Mineral sərvətlərin axtarışı, kəşfiyyatı və sonrakı istismarı zamanı ətraf mühitin mühafizəsində dövlət tənzimlənməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Belə ki, açıq üsulla faydalı qazıntı yataqlarının istismarı bir tərəfdən ucuz başa gəlsə də, digər tərəfdən torpağın məşsuldarlığını azaldır, relyefin dəyişməsinə-yəni torpağın eroziyaya uğramasına səbəb olur. Bəzən mədənlərdən əldə edilən mineralların tərkibindən bir və ya bir neçə element çıxarılır, qalanı isə texnoloji proseslər təkmilləşdirilmədiyindən tullantı kimi atılır. Mineral sərvətlərdən təsərrüfatsızlıqla istifadə edilməsinə qətiyyətlə yol verilməzdir.

Hazırda dünyanın bütün ölkələrində dövlət tənzimlənməsi yolu ilə mineral sərvətlərin üzə çıxarılmasına və onlardan kompleks istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilir, həm də onların mövcud və gələcək ehtiyatları proqnozlaşdırılır.

Mineral sərvətlərin ehtiyatı heç də tükənməz deyildir. Hesablamalar göstərir ki, bəzi metalların və qeyri-filiz faydalı qazıntıların miqdarı 30-40 ildən sonra tükənə bilər. Ona görə də mineral sərvətlərdən qənaətlə, optimal və məqsədəuyğun istifadə edilməlidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti alternativ enerji mənbələrinin bərpa olunan resursların təkrar istehsalının genişləndirilməsinə və mövcud resurslardan səmərəli istifadə ilə bağlı çox böyük miqyaslı işlər görür, layihələr reallaşdırır və gələcək üçün konkret strateji planlar qəbul edir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkəmizdə davamlı inkişaf konsepsiyası regionların sosial-iqtisadi inkişafının iki dövlət proqramının qəbulu və uğurla həyata keçirilməsi bu istiqamətdə çox böyük işlər görüldüyünü göstərir. Bununla bağlı bircə faktı qeyd etmək istərdik ki, son illərə kimi ölkəmizdə istilik elektrik stansiyalarında istehsal olunan hər kV saat elektrik enerjisinə 450 qramdan çox sərti yanacaq vahidi sərf olunurdusa, son illərdə ölkəmizdə tikilən yeni elektrik stansiya modullarında bu rəqəm cəmi 200 şərti yanacaq vahidi sərf olunur.

Məlumdur ki, müasir iqtisadiyyatın inkişafının mühüm hərəkətverici qüvvəsi yüksək mənfəət götürməkdir. Bu məqsəd regionların təbii imkanlarından səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi mənafeylərilə ziddiyyət yarada bilər.

Belə şəraitdə regionlarda təsərrüfatçılıq formalarının inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bu inkişafın regionların təbii-təsərrüfat imkanlarına uyğunlaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın mühüm məsələlərindən biri də resurs amili və ondan istifadənin dövlət tənzimlənməsi problemi. Təsərrüfat subyektəri tərəfindən təbii resurslardan istifadənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məqsədilə konkret istiqamətlər üzrə yeni strateji dövlət proqramının hazırlanması və reallaşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Biz bu bölmədə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında resurs potensialı və ondan istifadənin nəzəri-metodoloji problemləri tədqiq etməyə, respublikamızın bəzi resurslar üzrə konkret imkanlarını dəyərləndirməyə cəhd etdik. Məlumdur ki, ölkəmizin əsas təbii resurs potensialı karbohidrogen ehtiyatları ilə bağlıdır. Tədqiqatın bütün sonrakı gedişi neft resursları, ondan istifadə nəticəsində əldə olunan gəlirlərin səmərəli istifadəsinin dövlət mexanizminin konkret təhlil və dəyərləndirilməsinə əsaslandığına görə biz bilərəkdən neft resurslarını tədqiqatın bu hissəsinə cəlb etmədik. Əslində isə neft resurslarından səmərəli istifadənin dövlət tənzimlənməsi problemi bütünlükdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Qeyd olunduğu kimi, bu gün Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının əsas amili neftlə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində neft hasilatının pay bölgüsü və istifadəsinin iqtisadi mexanizmi və modellərinin dünya təcrübəsinin öyrənilmə mexanizmi və onların ölkəmizə tətbiqinin araşdırılmasını və dəyərləndirilməsini tələb edir.

1.2. Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri və onların xarakterik cəhətləri

Neft hasilatının artımı və əldə olunan gəlirlərdən istifadənin dövlət tənzimlənməsi sisteminin modelinin xarakterik cəhətlərinin aşkara çıxarılması, dəyərləndirilməsi resursların mənimsənilməsi prosesində dövlətin iştirakı formalarının, yerinin və rolunun müəyyən edilməsi bu sferada tətbiq olunan hüquqi və iqtisadi mexanizmlərin zəngin dünya təcrübəsinin tədqiqini, öyrənilməsini nəzərdə tutur və onların ölkəmizə tətbiqi prinsiplərini əsaslandırmağa imkan verir. Belə təhlilin məqsədyönlüyü neft sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətliyi, dünya və milli iqtisadiyyatın inkişaf meyllərinə uyğun neft resurslarının istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinin işlənilib hazırlanması və tətbiqinin zəruriliyi ilə müəyyən olunur.

Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsinin, xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ümumi cəhətlərə baxmayaraq ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq olunan tənzimləmə modellərin müxtəlifliyi obyektiv olaraq aşağıdakı amil və sərtlərlə izah olunur:

- dövlətlərin iqtisadi-siyasi və təşkilati quruluşunun müxtəlifliyi;
- milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin fərqli olması;
- regionda gedən geosiyasi proseslərin kəskinliyi;
- dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə səviyyəsi;
- ölkənin iqtisadiyyatında təbii resurslardan istifadə konsepsiyalarının fərqliliyi;
- neft hasilatının geoloji-coğrafi şəraiti;
- ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsi və s.

Məsələn, təhlil göstərir ki, misal üçün ABŞ-da neft hasilatının əsas hissəsi özəl şirkətlər tərəfindən həyata keçirilsə, Norveçdə əsas neft hasilatı şirkəti dövlət neft şirkətidir [19].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ABŞ-da dövlət tənzimlənməsi sahəsində neft kompleksinin proqramlaşdırılmasının mükəmməl və effektiv bir

sistemi qurulmuşdur. Bu sistemin əsas əlamətləri ölkənin neft sektorunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sahənin inkişafının perspektiv məqsədlərinin ölkə iqtisadiyyatının ümumi perspektiv məqsədlərinə uyğunlaşdırılması; dövlət tərəfindən ölkənin neft kompleksinin iqtisadi, siyasi, sosial və elmi-texniki aspektlərinin uzlaşdırılması; neft kompleksinin inkişafının əldə olunmasına istiqamətlənmiş qanunverici və inzibati tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanması, dövlət orqanları tərəfindən neft sektorunun proqramlaşdırılması kimi çox mühüm məsələləri əhatə edir.

Neft sektorunun inkişafının dövlət proqramları, əsasən dolayı tənzimləmə metodları vasitəsilə həyata keçirilir və əhəmiyyətli dərəcədə indikativ xarakter daşıyır. Dövlət proqramında, xüsusi korporativ maraqlara malik olan ölkənin iri neft şirkətlərinin koordinasiya olunmuş fəaliyyətini əsas tutan real proqramlar tərtib olunur.

Burada əsas aparıcı rol ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin üzərinə düşür. Bu baxımdan ABŞ-da Energetika Nazirliyinin əsas vəzifəsi maksimal səviyyədə milli ehtiyaclara cavab verən energetika siyasətinin işlənilib-hazırlanması və vahid energetika sisteminin yaradılmasıdır. Nazirlikdə xüsusi olaraq, neft sektorunda informasiya sisteminin başlanğıcını qoyan informasiya şöbəsi təşkil olunmuş və onun strukturu aşağıdakı vəzifələrlə müəyyən olunur: neftin hasilatı və ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi, neft şirkətlərinin maliyyə göstəriciləri haqda məlumatların əldə olunması, tələbin idarə edilməsinin ehtimal olunan variantlarının işlənilib hazırlanması və ekstremal şəraitlərdə enerji resurslarının təchizatı üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Maliyyə Nazirliyi neft şirkətlərinin maraqlarına toxunan vergi və güzəştlər sistemini idarə edir və bu sistem vasitəsilə neft təklifinin həcmi və xarakterinə bilavasitə təsir göstərmək imkanına malik olur. Bütünlükdə hüquqi baxımdan bu prosesin normal gedişinə Ədliyyə Nazirliyi nəzarət edir. Belə ki, əgər neft şirkətləri kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsinin müəyyən meyarları üzrə sahə üçün həddən artıq yüksək həddə çatırsa onda Ədliyyə Nazirliyi onların parçalanmasını həyata keçirir. Nazirliyin öhdəlikləri dairəsinə neft sahəsində rəqabətin dəstəklənməsi, kiçik biznesə köməyin göstərilməsi, bir şirkət tərəfindən

digərlərinin alınması, əldə olunması üzrə sövdələşmələrə müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması kimi funksiyalar aid edilir.

ABŞ-da neft şirkətlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış ekoloji vəziyyəti ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qurumlar nəzarət edirlər. Bütün bunlarla yanaşı neft şirkətləri öz vəzifələrinə uyğun olaraq şəhərlərdə enerjinin istifadəsi standartlarının işlənilib hazırlanması, enerjiyə qənaətin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, yəni neft və qaza tələbatın azaldılması üçün şəraitin yaradılması daxil olan Mənzil Tikinti Nazirliyi ilə əlaqəli fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun sayılır. Ümumiyyətlə, ABŞ-da qeyd olunan proqramları reallaşdırmaq üçün neft şirkətlərinin fəaliyyətinə bilavasitə təsir etmək qabiliyyətinə malik olan 23 federal nazirlik və agentlik fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Norveçdə yer təkinin istifadəsi, proseslərin dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif orqanları arasında səlahiyyət və məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi prinsipləri və mexanizmləri daha şəffaf və cəlbədicə görünür. Dövlət idarəetmə orqanları aşağıdakıları daxil edir: Neft və Enerji Nazirliyi, Yerli İdarəetmə Nazirliyi, Norveç Neft Direktorluğu «Statoyl», Dövlət Neft Şirkətini [20]. Bu təşkilatlar arasında Neft Direktorluğunun yerinə yetirdiyi funksiyalar diqqəti daha çox cəlb edir [21,22]. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- qanunlara, normalara, lisenziyalaşma şərtlərinə, habelə, neft kəşfiyyatı prosesinə, yataqların işləməsinə inzibati və maliyyə nəzarətlərinin həyata keçirilməsi;
- işlərin təhlükəsiz aparılması şəraitinin yoxlanılması;
- hökumət tərəfindən təsdiqlənən şərtlərə uyğun olaraq kəşfiyyata və yataqların işlənməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- kəşfiyyata və yataqların işlənməsi məsələləri üzrə hökumətə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi.

Göründüyü kimi Neft Direktorluğunda nəinki geoloji və texnoloji bölmələr, həm də iqtisadi, vergi və hüquqi bölmələr də fəaliyyət göstərir ki, bu da kompleks şəkildə neft sektorunun tənzimlənməsinin bütün problemlər sisteminin araşdırmağa imkan verir.

Bütün bunlarla yanaşı əksər xarici dövlətlərdə neft sənayesində qəbul olunan

qərarlara yuxarıda qeyd olunanla bərabər mülkiyyət münasibətlərinin, vergi və kredit siyasətinin qiymət və hasilatın səviyyəsinin, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsini və digər proseslərə dövlət müdaxiləsini nəzərdə tutur.

Əvvəldə qeyd edilən tənzimləmə istiqamətlərində neft sənayesi ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi müstəsna əhəmiyyəti vardır. Dövlət tərəfindən mülkiyyət hüququnun reallaşdırılmasının ona xüsusi əhəmiyyət verilməsi onunla şərtlənir ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət ya iri torpaq sahibkarı, mülkiyyətçisi kimi, ya da ki, əsas enerji şirkətlərinin bilavasitə sahibi kimi çıxış edir. Belə ki, ABŞ-da mütəxəssislərin qiymətləndirilmələrinə görə ölkənin neft ehtiyatının 85%-ə qədəri dövlətə məxsus torpaqlarda cəmləşməsi ehtimal edilir. Bununla da dövlət neft yataqlarının, ehtiyatlarının istismara hazırlanması və istismarı mərhələlərində sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarətin və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi-hüquqi əsasa malik olur. Bu isə bir tərəfdən milli suverenliyinin, enerji-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, digər tərəfdən isə dövlətin kommersiya maraqlarının uğurla reallaşdırılmasına və bir çox hallarda beynəlxalq siyasi proseslərə müdaxilə imkanını verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi sistemi istənilən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin zəruri əsası olan koordinasiya mexanizmi kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə neft biznesi sferasında dövlət və yerli şirkətlərin qarşılıqlı münasibətləri, hər bir tərəfin fəaliyyət şərtlərinin, hüquq və öhdəliklərinin əks olunduğu müqavilə ilə müəyyən olunur. Həmin müqavilənin əsasında onun iştirakçılarının məqsədlərinin vahidliyi və maraqlarının qarşılıqlı uzlaşması durur ki, bu da hər iki tərəf üçün maksimum mənfəətlə iqtisadi nəticəyə nail olmağa imkan verir. Bu zaman əsas məqsəd yataqların kəşfi və işlənməsi ilə yanaşı karbohidrogen xammal ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən səmərəli hasilat həcminə nail olmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas məqsədlərlə yanaşı tərəflərin hər biri üçün ayrılıqda vacib olan digər məqsədlər də mövcuddur. Ən son nəticədə bütün qeyd olunan məqsədlərin reallaşdırılması üçün hər iki tərəfin maraqlarını tarazlaşdırmağa imkan verən razılaşma mexanizminin işlənilməsinin tələb edirlir.

Belə şəraitdə dövlət özəl şirkətlərin bilik və təcrübələrinin neft hasilatının artırılmasına cəlb olunmasında maraqlı olur. Belə ki, əlavə xərclərin tələb olunmasına baxmayaraq şirkətlər öz kapitallarının neft-qaz sahəsinə qoyuluşunu həyata keçirməyə səy göstərirlər. Dövlət şirkətlərlə öz münasibətlərinin tarazlığına nail olmaq üçün bu və ya digər şəkildə bu əlavə xərclərin kompensasiya edilməsinə çalışmalıdır. Təcrübə göstərir ki, müvafiq dövlət orqanları ilə neft yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə sazişlərin bağlanması haqda şirkətlər tərəfindən qərarların qəbul edilməsi məhz bundan çox asılı olur. Eyni zamanda son nəticədə şirkətlərin rəhbərliyi tərəfindən yekun qərarların qəbul olunmasında geoloji axtarış və geoloji kəşfiyyat işlərinin aparılması, habelə qiymətlərin və konyukturanın dəyişməsilə bağlı risklərin dövlət tərəfindən kifayət qədər zəmanətin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, dövlət və şirkətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin dəstəklənməsi üçün risk və riskə görə təminat arasında tarazlıq tələb olunur.

Bununla bağlı olaraq, bir çox ölkələrdə müqavilələrdə yataqların icarə şərtlərinin müəyyən olunmasına böyük diqqət ayrılır [18]. Müqavilələrin müxtəlif formalarında torpaq sahələrinin icarə şərtlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, bütün razılaşmalarda aşağıdakı əsas parametrlər nəzərə alınır: xərclərin ödənilməsi və mənfəətin bölüşdürülməsi mexanizmləri; nəzərdə tutulmuş işlərin aparılmasına ayrılan icarə müddəti; icarəyə götürülmüş sahələrinin torpaq sahibinə qaytarılması (ödənilməsi) qaydası və şərtləri və s. Bu zaman xüsusilə çoxtərəfli sazişlərdə gözlənilməz təsadüflərlə bağlı şərtlər də nəzərə alınır ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar: yeni qanunların qəbulu və ya onlara düzəlişlərin qüvvəyə minməsi nəticəsində şirkətlərin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi, yataqların az tədqiq olunan sahələrinin öz hesabına işlənməsi üzrə işlərin təşkili qaydası və s. Bununla da hər bir tərəfin maraqlarına riayət olunmasına kifayət qədər hüquqi zəmanət yaradılır.

Dövlətin bu sahədə fəaliyyətinin vacib istiqamətlərindən biri istehlakçıların inhisarların təzyiqindən müdafiəsi, yəni antiinhisar fəaliyyətidir. Məlumdur ki, bu funksiya ABŞ-da Ədliyyə Nazirliyinə və Federal Ticarət Komissiyasına həvalə olunmuşdur. Əgər gizli sövdələşmə faktı, yəni neft şirkətlərinin hasilat və qiymət

sahəsində razılaşıdırılmış siyasətinin aparılması aşkar olunursa, onlar məhkəmədə iddia qaldırırlar, bu və ya digər şirkətin neft və neft məhsullarının hasilatı, emalı, satışı səviyyəsinin müəyyən hədd göstəricisindən çox olmamasına nəzarət etdilər. Bu halda onlar şirkətin regional strukturunu antitrust qanunlarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə şirkətin yerli filiallarını məcburi qaydada yenidən satmağa və onları böyük miqdarda cəriməyə cəlb edə bilərlər.

ABŞ-da müasir neft konsernləri istehsal sferasında və bazarda fəaliyyəti daha çox onun qiymətli kağızlar bazarında vəziyyəti ilə şərtlənən iri səhmdar şirkətləri kimi xarakterizə oluna bilərlər. Bu dövlətə bazar mexanizminin tənzimlənməsini birbaşa metodlarla, həm də qiymətli kağızlar sferasına təsir göstərmək imkanı verir. Burada həlledici mövqe Qiymətli kağızlar və Birjalar üzrə Komissiyasına məxsusdur. O, uzunmüddətli xarakterli (qısamüddətli kredit, qısamüddətli öhdəliklərlə ikinci dövriyyəsi ilə ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemilə tənzimlənir) qiymətli kağızların emissiyası ilə, ticarəti və vasitəçiliylə məşğul olan əsas xüsusi və digər institutların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar və təlimatlar hazırlamaq səlahiyyətinə malikdirlər. Kommissiyanın öz qarşısında bu sahədə qoyduğu vəzifə «intermidasiya»nın gücləndirilməsi termini ilə ifadə olunur. Maliyyə sferasında, real bazarlarda «azad rəqabətin» olduğunu başqa sözlə, yəni komissiya pul fondlarının sürətli və yumşaq formalaşdırılması və onların maliyyə vasitəçiliyi sisteminin köməyilə daha mənfəətli sahələrə yönəldilməsi üçün şəraitin olduğunu göstərir. Kommissiyanın tənzimləmə sferasına müxtəlif maliyyə institutları daxildir: investisiya bankları (qiymətli kağızların emissiyasında vasitəçilər və buraxılışın bölüşdürülməsinin ilkin zəmanətləri), fond birjalrı, birja və qeyri-birja qiymətli kağız ticarətçiləri və s. Kommissiyanın dolay fəaliyyəti də qiymətli kağızların əsas elementlərinə (o cümlədən neft korporasiyalarına) aid olur. Səhmlərin ticarətində əsas rola fond birjalrı malikdirlər, ikinci dərəcəliləri isə qeyri-birja (diler) kontorlarıdır. Investisiya bankları şirkətlərə yeni səhmlərin buraxılışların yerləşdirilməsində köməklik göstərir, qiymətli kağızlar bazarının ümumi konyunkturasını müəyyən edir, bir şirkət tərəfindən digərinin əldə olunması üzrə, yəni birləşmə və qovuşmalar üzrə müxtəlif növ sövdələşmələrini həyata keçirirlər.

Neft şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi dövlətin vergi siyasəti energetikanın milli inkişaf planları ilə nəzərdə tutulmuş istiqamətlərdə enerji təsərrüfatının inkişafını formalaşdıran alət kimi çıxış edir. Məlumdur ki, vergi siyasəti dövlətin və özəl şirkətlərin maraqlarının toqquşduğu ən mürəkkəb sferadır. Ona görə də bu sahədə maraqların tarazlığının gözlənilməsi çox vacibdir. Bu baxımdan vergi rejimi: axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparıldığı mühiti, ehtiyatların mənimsənilməsinə nəzərdə tutulan imkanları, infrastrukturun olması və s. nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bəzi Afrika ölkələri şelfdə neft yataqlarının kəşfi potensial imkanlarına malik olsalar da, bu ölkələrin bir çoxu geoloji kəşfiyyatların aparılmasında lazımı qədər təcrübəsinə və zəruri istehsal infrastrukturuna malik olmadığına görə həmin neft yataqlarını mənimsəyə birmirlər.

Hər iki halda, bu işlərin həyata keçirilməsində risk və xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasını nəzərə alaraq vergi şərtləri daha əlverişli olmalıdır ki, o şirkətlərə bu sferaya vəsait qoyuluşunu stimullaşdırmağa, həm də geoloji-kəşfiyyat işlərinin arzu olunan keyfiyyətinin əldə olunması (yataqların kəşfiyyat dərəcəsi) və sonradan kəşf olunmuş ehtiyatların istismarının optimal rejiminin təmin edilməsinə imkan versin.

Məlumdur ki, bütün dünyada dövlət vergi daxilolmalarının formaları həddən artıq müxtəlifdir. Buna baxmayaraq çox da uzaq olmayan keçmişdə tətbiq olunan və ya indi mövcud olan vergiyə cəlb olunmanın ən ümumi formalarının ayırmaq olar. Şirkətlərin dövlətə ödədikləri vergilərin əsas növü, qazandıqları mənfəətdən tutulan mənfəət vergisidir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da vergitutma sistemi iqtisadi konyunkturanın dəyişməsinə çox çevik cavab verir. 1959-1973-cü illərin stabil qiymət səviyyəsində neftin qiymətinin inflyasiyanın nəzərə alınması ilə tədricən də olsa aşağı düşdüyü vaxtda neft şirkətlərinə vergiyə cəlb olunan mənfəətə edilən güzəştlərdən geniş istifadə etmək imkanı verilirdi. Bununla yanaşı xaricdə əldə olunan və orada yenidən investisiya edilən mənfəət vergiyə cəlb olunmurdu.

70-ci illərdə neft qiymətlərin sürətli artması şəraitində aparıcı neft konsernlər üçün bəzi güzəştlər ləğv edildi. Bundan başqa əldə olunan əlavə və artıq

mənfəətə vergi tətbiq olunmağa başlandı ki, bu da adi mənfəət vergisini tamamlayaraq neftin qiymətinin artması sayəsində əldə olunan mənfəətin artıqlığını götürülməsinə imkan verirdi. Öz növbəsində 80-ci illərdə bu qiymətin aşağı düşdüyü vaxtlarda öz növbəsindən əlavə mənfəət verginin əhəmiyyəti kəskin şəkildə aşağı düşməyə başladı (1981 ildən 1985-ci ilə qədər təqribən 16 milyarddan 5 milyard dollara qədər 3 dəfədən çox aşağı düşmüşdü). Beləliklə, şirkətin dövriyyəsində, vergilərin xüsusi çəkisi həm xərclərin (onlar nə qədər yüksəkdirsə, mənfəət bir o qədər aşağıdır, vergilər üçün «yer» də bir o qədər az olur) həm də qiymətlərin səviyyəsindən də asılı olur (onlar nə qədər yüksəlirsə, mənfəət bir o qədər yüksək olur), müvafiq olaraq vergilərin həcmi də artmağa meyl edir.

Təcrübə göstərir ki, korporasiya və firmaların mənfəətindən vergilərin tutulmasından başqa hökumət bu firmalar tərəfindən satılan məhsullardan da vergi tutur. Bu vergi istehlak tələbinin strukturunun formalaşmasının vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ki, ABŞ-da son illərdə ya idxal olunan neftə, ya da ki, satılan benzinə dövlət vergisinin yüksəldilməsi haqda məsələ fəal surətdə müzakirə olunur. Bundan başqa, neft şirkətləri bütün korporasiyalar kimi əsasən istehsal vasitələrinin dəyərinin səviyyəsindən asılı olan korporativ vergisi (və ya mülkiyyət vergisi) ödəyirlər.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kontinental şelfin mənimlənməsində əsas investordanın dövlət olduğu Norveçdə hökumətin neft kompleksinin fəaliyyətinə təsirinin maliyyə mexanizmi 1975-ci ildə qəbul olunmuş xüsusi vergi sistemi olmuşdur [22]. 1992-ci islahatından sonra mənfəətin 50%-nin vergiyə cəlb olunmasını nəzərdə tutan xüsusi vergi rejimi rentanın neft şirkətlərindən dövlətin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi üçün əsas olmuşdur [20]. İnzibati vergitutmaya baxmayaraq, Norveçin vergi sistemi özünün çevikliyi ilə seçilir. Belə ki, vəsaitlərin kontinental şelfin mənimlənməsinə investisiya kimi tətbiq edən şirkətlər üçün əldə olunan gəlirdən investisiyaların hesaba alınması sistemi nəzərdə tutulur ki, bu da, vergiyə cəlb olunma bazanı aşağı salır və investisiya proseslərin stimullaşdırılmasının da kifayət qədər effektiv rol oynayır.

Yer təkinin istifadəsinə görə Böyük Britaniyada son zamanlara qədər daha

mütərəqqi vergi sistemi hesab olunur. Bu onun sadəliyi və bununla yanaşı çevikliyi ilə səciyyələnir. Neft sektoru timsalında verilmiş sistem təkcə «royalti» deyil, həm də neft gəliri vergisini və korporasiyaların mənfəət vergisini də daxil edir [81]. Vergi sistemi neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsinin genişləndirilməsi aləti kimi də istifadə olunur. Böyük Britaniyada vergiyə cəlb olunma və rüsum rejimi hökumət tərəfindən bu yataqların işlənilməsi sürətinin dəyişdirilməsi üçün istifadə olunan başlıca vasitə kimi istifadə olunur.

1985-ci ildən Böyük Britaniyada dənizdə neft çıxarılmasına lisenziyaların verilməsinin maliyyə rejimi üç prinsipial elementlərdən təşkil olunmuşdur: rüsumlar, neft hasilatından əldə olunan gəlir vergisi və xüsusi korporasiya vergisi. Həvəsləndirmə tədbiri kimi ayrı-ayrı dəniz neft-qaz yataqları bu rejimin bəzi elementlərindən azad edilmişlər [20]. Belə maliyyə siyasəti rentabelliği çox da yüksək olmayan yataqlarda aktivliyi tənzimləməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin və hökumət orqanlarının neft şirkətlərinə təsir etdiyi iqtisadi alətlər arasında dövlət bankları tərəfindən fəaliyyətləri milli energetika planlarına və proqramlarına müvafiq olan firmalara verilən bank kreditləri və ssudalar xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı çox vaxt energetika proqramlarının əhəmiyyətli hissəsini də bilavasitə dövlət özü maliyyələşdirir.

Bank kreditlərinin həcmli və onların verilməsi şərtləri, ölkələr üzrə geniş diapazonlarda dəyişir. Bu hər şeydən əvvəl ölkələr tərəfindən aparılan milli energetika siyasətinin xarakterindən, enerji daşıyıcılarının daxili və xarici bazarının vəziyyətindən və konyukturasından və digər amillərdən asılı olur. Başlıcası isə kredit siyasəti vergi siyasətindən fərqli olaraq donmuş deyil, iqtisadi konyukturanın dəyişməsinə çevik reaksiya verməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Hətta bir sıra ölkələrdə belə məqsədlər üçün xüsusi bank da yaradılır. Misal üçün, AİB ölkələri energetika sahəsində ümumi Qərbi Avropa siyasətinin stimullaşdırılması üçün xüsusi Avropa İnvestisiya Bankı yaratdılar. Bu bank tərəfindən, getdikcə daha çox Qərbi Avropa «energetika müstəqilliyinin» əldə olunması istiqamətində proqram layihələri həyata keçirən firmaların kreditləşdirilməsini həyata keçirir. Qərbi Avropa plan orqanlarının hesablamalarına

görə bu kreditləşdirmə AİB ölkələrində neftin illik idxalını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa imkan vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində, neft-qaz sektorunun inkişafının idarə olunmasında vasitə kimi vacib əhəmiyyətli rol qiymətəmələgəlmə mexanizminə məxsusdur. Amerika mütəxəssislərin mülahizələrinə görə qiymətəmələgəlmə mexanizminin optimallığı aşağıdakı proseslər arasında düzgün nisbətə seçilməsinə imkan verir:

- son istehsal xərclərinin uzunmüddətli təhlili əsasında optimal formalaşan qiymət və müvafiq olaraq neftin mərkəzləşdirilmiş satışı arasında;
- qiymət mexanizmi əsasında bazar qiymətəmələgəlməsi və müvafiq olaraq neftin azad satışı arasında və s.

Ümumən, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş yanaşmaların vəhdət halında tətbiqi son nəticədə dövlətin neft sektorunda siyasətinin formalaşmasının daha məntiqli istiqaməti hesab edilməlidir.

ABŞ-da 50-60-cı illərdə neftin qiymətinin sabilliyi dövlətin birbaşa təsiri olmadan saxlanılırdı. Lakin ölkədə neftin və neft məhsullarının istehsalının həcmələrinə məcburi kvotalar tətbiq etməklə hasilatın səviyyəsinə nəzarət edən bir sistem fəaliyyət göstərirdi. ABŞ-da neftin qiymətlərinə birbaşa federal nəzarət 70-ci illərdə dünya qiymətlərinin sürətli artımı dövründə istifadə olunmağa başladı. O, milli iqtisadiyyatın inkişafına qiymət artımı ilə bağlı mənfi təsirlərin yumşaldılmasına yönəlmişdi. Bu zaman «köhnə» neft, yəni 1973-cü ilə qədər kəşv edilmiş yataqlardan hasil olunmuş neft üçün yuxarı hədd təyin olunmuş, daha yüksək səviyyə isə «yeni» neftə, tənzimlənməyən qiymətlərin tətbiqi isə, hasilatı və qiymətləri tələbin tərəddüdlərinə məruz qalan müvafiq olaraq tərəddüd edən zəngin olmayan yataqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə şirkətlər tərəfindən hasil edilən neftin həcmünün tənzimlənməsi əsasən federal deyil, ştat orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Ştatların rəhbərlikləri neft hasilatının tənzimlənməsinin ştat qanunvericiliyini pozanlar üçün beynəlxalq neft ticarəti kanallarını bağlamağa hüquq verən federal qanunvericiliklə sanksiyalaşdırılır. Bununla da federal orqanlar ştatların neft hasilatının

məhdudlaşdırılması fəaliyyətinə dolayı yolla cəlb edilmiş olurlar. Hasilatın qiyməti və hasilat həcmi haqda qəbul olunmuş qanunları pozanlar çox əhəmiyyətli dərəcədə cərimələrə məruz qalırlar.

Dövlət həm də ştatlar daxilində yanacaq-energetika resurslarının alqı-satqısını və nəqliyyat daşınmalarını da tənzimləyir. Belə ki, ştat daxilində eyni bir məsafədə daşımalar ştatlararası daşımalara nisbətən daha aşağı qiymətə ödənilir.

Beləliklə, yuxarıda aparılan təhlildən bu nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada neft hasilatının tənzimlənməsini şərti olaraq «amerika» və «avropa» kimi iki modelə bölmək olar. Onların xarakterik və fərqli cəhətlərini ümumi halda aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

- «amerika» modelinin fərqləndirici cəhəti dövlətin rolunun, əsasən qanunverici və iqtisadi tənzimləmə ilə məhdudlaşdırılması;
- «avropa» modeli üçün dövlətin mineral xammal sektorunda birbaşa iştirakı və dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həllinə təsirinin olması;
- «avropa» modelinin fərqləndirici xüsusiyyəti həm də yerin təkinə dövlət mülkiyyətinin olmasıdır.
- bir qayda olaraq yuxarıda nəzərdən keçirilən ölkələrdə neft resurslarından istifadə proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə funksiyaların böyük hissəsi dövlətin vahid bir idarəetmə orqanın himayəsi altında birləşir.

Son nəticədə neft sektorunun inkişafının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi özünü konkret olaraq hasilatın pay bölgüsü sazişinin fərqli iqtisadi mexanizmdə özünü göstərir.

Dünya təcrübəsində xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin neft hasilatında hasilatın pay bölgüsü sazişləri (HPBS) XX əsrin 60-cı illərində uğurlu şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdı. HPBS-n layihələrinin başlanması üçün ilkin şərtlər kimi, bu investisiya formasını qəbul edən ölkə neft resurslarına malik olması, lakin həmin ölkənin kifayət qədər milli kapitalla, zəruri texniki səviyyəyə, eləcə də bu resursların sərbəst şəkildə mənimsənilməsi üçün təcrübəyə və kadrlara malik olmaması, xarici kapitalın ənənəvi qaydada cəlb edilməsi üçün qənaətbəxş milli investisiya rejiminin olmamasıdır.

Adətən layihənin bütün fəaliyyət müddəti ərzində onun parametrlərinə təsir edən iqtisadiyyatın qeyri-stabilliyin əsas iki amilini qeyd etmək olar: qiymətlərin bazar konyunkturası və institusional-hüquqi qeyri-müəyyənlik. Bu da hər şeydən əvvəl «oyun qaydalarının», xüsusən vergi sferasında (bu əsasən keçid iqtisadiyyatı ölkələr üçün xarakterikdir) tez-tez baş verən və ziddiyyətli dəyişmələrlə bağlı olur.

Məlumdur ki, neft sektorunda müəssisələrin fəaliyyəti çox riskli xarakter daşıyırlar, çünki, təbii resursların mövcudluğunu, miqdarını və keyfiyyətini, eləcə də onların hasilat dəyərini, habelə dünya bazarlarında gələcək qiymətini öncədən görmək, dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu baxımdan neft sektorunda bu sahədə layihələrin mənfəətliliyi barəsində qabaqcadan qəti fikir söyləmək əslində mümkün deyildir. Digər tərəfdən isə neft resursları bərpa olunmayan resurs olduğundan, onların artan tələbatları ödəmək üçün yeni yataqlarının mənimlənməsi tələb olunur. Adətən mineral resursların mənimlənməsinə edilən investisiyalar ilə ilk mənfəətin əldə olunması arasında çox vaxt keçir. Layihənin müddəti bir çox hallarda o qədər uzundur ki, bəzən bir neçə iqtisadi tsikllərin müddətini belə üstələyir. Layihənin bu uzun müddətliyi sahənin əsas risklərini müəyyən edir. Məsələn son 25 ildə (iri yataqların işlənməsi dövrü ilə müqayisə olunan müddət) neftin qiyməti bir neçə faiz deyil, bir neçə dəfələrə qədər tərəddüd etmişdir. Bu strategiya investisiyalar monoməhsul istehsalını təmin edən, buradan çıxarıla və ya digər başqa bir məhsulun buraxılışına cəlb oluna bilinməyən sırf ixtisaslaşmış avadanlıqlara qoyulurdu.

Layihənin risklərilə mübarizənin səmərəli üsulu HPBS rejiminin təmin etdiyi, başqa sözlə, məhsulun bölgüsünün çevik şkalası və rentabellik göstəricilərindən asılı şəkildə fəaliyyət göstərən sabit tənzimləyicinin olması sayəsində layihənin reallaşdırması üçün maksimum stabil iqtisadi mühitin təmin edilməsidir.

Beləliklə, investisiyanın həm neft sahəsinə, həm də ümumən bütün iqtisadiyyat üçün cəlb edilməsi formalarından biri hasilatın pay bölgüsü sazişidir. HPBS dünyada kifayət qədər uzun müddətdir ki, uğurla tətbiq olunur və yalnız iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması mexanizmi kimi deyil həm də daha geniş məqsədlərlə istifadə olunur. Şübhəsiz ki, yer təkinin mənimlənməsində

istifadə olunan ənənəvi rejim və mexanizmlər ilə yanaşı hasilatın pay bölgüsü sazişinin reallaşdırılmasından birbaşa və dolayısı ilə ölkə iqtisadiyyatına göstərilən makroiqtisadi təsirlər nəzərdən qaçırılmamalıdır. HPBS rejimindən istifadə eləcə də, mineral xammalın çətin hasil olunan ehtiyatlarının, o cümlədən kifayət qədər ehtiyata malik olmayan yataqların işlənməsinə, habelə kəşfiyyatın aparılmadığı və şelfdə yerləşən yataqların işlənməsinə imkan verir.

Təhlil göstərir ki, bu gün artıq HPBS əsasında iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların cəlb olunması mexanizmi bir neçə onilliklərdir ki, dünyanın 50-dən çox ölkəsində tətbiq olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, HPBS konsepsiyası ilk dəfə kənd təsərrüfatında və daha sonradan neft və qaz hasilatı sferasında tətbiqini tapmış İndoneziyada yaranmışdır. İndiki zamanda HPBS mexanizmi Malaziyada, Çində, Qvatemalada, Misirdə, Suriyada, Liviyada və bir başqa ölkələrdə də tətbiq olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, dünya təcrübəsində istifadə olunan bütün HPBS -ləri üç əsas modellərə ayırmaq olar.

1. Məhsulun üçpilləli bölgüsü prinsipinə əsaslanan model məhz İndoneziyada daha geniş tətbiq olunduğundan HPBS -in İndoneziya modeli adını almışdır.

İndoneziya modelinin əsasına məhsul bölgüsünün aşağıdakı sxemi qoyulmuşdur.

HPBS -in reallaşması prosesində hasil olunan bütün məhsullar iki hissəyə kompensasiya və mənfəət hissələrinə bölünür. Kompensasiya hissədən investora onun yatağın axtarışına, kəşfinə və işlənməsinə çəkilən xərcləri ödənilir. Mənfəət hissəsi isə öz növbəsində sazişlə müəyyən olunmuş nisbətlərdə dövlət və investor arasında bölünür.

Sözügedən modelin İndoneziyada tətbiq olunan HPBS modeli misalında fərqləndirici əlamətlərinin araşdırması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, İndoneziyada dövlət bağlanan sazişin bir tərəfi kimi bilavasitə deyil – karbohidrogen resursların kəşfiyyatı və işlənməsində müstəsna hüquqa malik olan dövlət neft şirkəti «Pertamin» şirkəti vasitəsilə çıxış edir. Dövlət şirkəti investorla münasibətdə öz adından «birbaşa» fəaliyyət göstərir.

«Pertamin» dövlət qarşısında işlərin səmərəli aparılmasına görə tam məsuliyyət (texniki, maliyyə, vergi) daşıyır.

Zəruri maliyyə və texniki vəsaitlərə və praktik təcrübəyə malik olan xarici şirkətlər «Pertamina» tərəfindən investor kimi cəlb olunur və yataqların kəşf olunması hallarında öz xidmətlərinin dəyərinin hasil olunmuş neftin müəyyən hissəsi şəklində onun ödənilməsi hüququna malik olurlar.

Əsas fondlara, investor tərəfindən alınan və İndoneziyaya gətirilən avadanlıqlara mülkiyyət hüququ avtomatik olaraq «Pertamina»nın mülkiyyəti olur. Investor aktivlərdən işin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan həcmdə istifadə etmək hüququna malikdir.

İndoneziyada bir yataqdan artıq işlədən investor özlərinin dövlət qarşısında öhdəliklərinin və ilk növbədə vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində maliyyə nəticələrini birləşdirə bilməz.

2. Məhsulun ikipilləli bölgüsünü nəzərdə tutan model aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır.

HPBS reallaşdırılması prosesində əldə olunmuş resurslar ondan məhsulun ödənilməsi (kompensasiya) hissəsi çıxılmadan, razılaşmada müəyyən olunmuş nisbətlərdə investor və dövlət arasında bölünür. Bu zaman investor məhsulun öz hissəsinə olan bütün vergiləri, o cümlədən mənfəət vergisini ödəyir. Hasilatın pay bölgüsü sazişinin ikipilləli modelinin digər fərqləndirici xüsusiyyəti də bu tip sazişdə investor üçün məhsulun bölgüsünün əlverişli nisbətlərinin təyin olunmasıdır.

HPBS bu modelinin Peruya tətbiqən bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Dövlət sazişin bir tərəfi kimi bilavasitə deyil, «Petroperu» - dövlət neft şirkəti vasitəsilə çıxış edir. Dövlət şirkəti investorla münasibətdə öz adından «birbaşa» çıxış edir.

«Petroperu» investora bu və ya digər yataqda kəşfiyyat və hasilat üzrə 35 il ərzində bütün işləri aparmağı tapşırır. Lakin əgər ilk 6 il ərzində kəşf olmasa, razılaşma ləğv edilir. Investor kəşfiyyat riskini və işlərinin səmərəli aparılmasının tam məsuliyyətini daşıyır. Investor iş proqramını təsdiq edir, bu zaman göstərilmiş proqramda yataqların işlənməsinə maliyyə xərcləri təsbit olunmur.

İnvestor «Petroperu»ya proqramda nəzərdə tutulmuş işlərin yerinə yetirilməsinin dəyərində müvafiq olan məbləğdə bank zəmanəti təqdim edir. İnvestor işin davam etdirilməsindən imtina edə bilər, lakin o, bunu 4 illik müddətin qurtarmasına qədər edibsə, o, «Petroperu»ya onun 4 il ərzində investisiya etməli olduğu dəyər və faktiki qoyulmuş investisiyalar arasında fərqi ödəməlidir. İnvestor kəşfiyyat dövrü ərzində «Petroperu»ya işlərin görülməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün geoloji-texniki informasiyanı təqdim edir. «Petroperu» dağ hüququnun sahibi kimi səlahiyyətli dövlət orqanlarına qanunla nəzərdə tutulmuş geoloji-texniki və maliyyə hesabatlarını göndərir.

İnvestorun daxili bazar qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəliklərə görə milli tələbatın ödənilməsi məqsədilə «Petroperu»ya investorun hasilat payının müəyyən hissəsinin satın alınmasına üstün hüquq verilir.

3. Məhsulun birbaşa bölgüsünü nəzərdə tutan model, məsələn Liviya, Suriyada tətbiq olunur.

İstehsal olunmuş məhsulun birbaşa pay bölgüsünə əsaslanan ölkələrdə HPBS -in reallaşdırılması gedişatında məhsul bir başa investor və dövlət arasında bölünür. Bu zaman bağlanan sazişlərdə bölgü nisbəti dövlətin xeyrinə təyin olunur, lakin investor mənfəət vergisindən azad olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu modelə əsaslanan layihələrin həyata keçirilməsinin ilkin mərhələsində dövlət gəlirlərinin ən iri mənbəyi bonuslar, sosial fondlara ayırmalar, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi və layihənin reallaşdırılması üçün zəruri olan avadanlıqların, əmtəələrin və xidmətlərin yerli təchizatları tərəfindən ödənilən mənfəət vergisi tutulur.

Layihələri əməli cəhətdən mənimsəmək üçün yataqların işlənməsi üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişin qəbul olunmasından əvvəl, layihə üzrə mənfəətin qabaqcadan qiymətləndirilməsinə imkan verən iqtisadi hesablamalar aparılır. Lakin layihənin inkişaf senarisi çox vaxt sazişin özündə nəzərdə tutulanlarla üst-üstə düşmür və dövlət layihənin reallaşdırılması zamanı sazişin şərtlərindən fərqli olaraq inkişafı şərtində gəlirin əldə olunmasına zəmanət verən mexanizm işləyib hazırlayır. Bunun üçün dövlətə ödənilən tədiyyələr sistemi mövcuddur və bu

sistemdə investor tərəfindən dövlətə ödənilən birdəfəlik tədiyyələr-bonuslar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu proseslərdə bonusların xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar şirkətin mənfəətilə bağlı olmayan tədiyyələri sırasına aiddirlər, yəni investorum mənfəət əldə etməsindən və onun həcmindən asılı olmayaraq o, bonusları ödəyir. Təcrübədə belə ödəmələr sazişin imzalandıqda, kommersiya hasilatının başlanmasında, sutkalıq hasilat sazişdə qeyd olunmuş həcmi üstələndikdə ödənilir.

Bonuslar dövlətə layihənin reallaşmasının ilkin mərhələlərində gəlirlərin əldə edilməsinə zəmanət verir. Əgər axtarış-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi, investoru yatağın sonrakı işlənməsinin dayandırılması haqda qərar qəbul etməyə məcbur edirsə, şirkət tərəfindən dövlətin xeyrinə ödənilən bonus iqtisadiyyatda qalır. Beləliklə, dövlət özünü işlərin uğursuz yekunlaşması riskindən sığorta edir, çünki dövlət riskləri kommersiya şirkətləri kimi difersifikasiya etmək imkanına malik olmur.

Beləliklə, bonuslar investorun geri qaytarılmayan xərcləri olduğuna görə, onları HPBS-nin reallaşmasından iqtisadiyyat üçün «birbaşa» alınan effektin tərkib hissəsinə aid etmək olar. Bu baxımdan, onlar dövlətin xalis gəlirlərini formalaşdırılmasında iştirak edir.

Təhlil göstərir ki, hasilatın pay bölgüsü sazişin bonus elementi kimi dünya təcrübəsində yataqların işlənməsi mərhələsindən asılı olaraq dəyişir. Hesab olunur ki, yatağın kəşfiyyatı mərhələsində ödənilən və imzalanma bonusları adlanılan bonusların əhəmiyyəti hər iki tərəf üçün çox yüksək qiymətləndirilir. Sonradan yatağın işlənməsi dövründə bonusların müvafiq növlərinin əhəmiyyəti tədricən aşağı düşür.

Son illərdə bonuslar getdikcə investorlar üçün böyük maliyyə yükü yaradırlar, çünki, bir çox ölkələrdə yataqların təbii şəraiti artıq mənimsənilmiş sahələrin miqdarının artması ilə iqtisadi mühit o qədər də əlverişli olmur. Bununla bağlı olaraq investor tərəfindən artıq mənfəətin əldə olunması imkanları azalır. Saziş iştirakçıları olan şirkətlərin maraqlarını nəzərə alaraq bəzi dövlətlər investorun mənfəətilə bağlı olmayan belə ödəmələrdən imtina edirlər. Bunu nəzərə alaraq müxtəlif ölkələrdə bağlanan bir çox sazişlərə belə maddələr daxil

edilməmişdir.

Məlumdur ki, faydalı qazıntıların hasilat vergisi və mənfəət karbohidrogen xammalı hasilatın başlanması ilə eyni vaxtda maliyyə fondlarına daxil olmağa başlayırlar.

Beynəlxalq təcrübənin təhlili bizə hasilatın pay bölgüsü sazişlərinin tərkib elementlərini təsnifləşdirməyə imkan vermişdir. Belə ki, sözü gedən elementləri şərti olaraq təşkilati və iqtisadi, qanunvericilikdə təsbit olunan və hasilatın pay bölgüsü sazişlərinin şərtləri ilə müəyyən edilən elementləri ayırmaq olar.

Məsələn, sazişin fundamental element olan yataqlar üzərində mülkiyyət hüquqi təşkilati və qanunvericiliklə təsbit olunan elementlərə aiddir. Məsələn, HPBS əsasında işlənən yataqlar üzərində mülkiyyət hüququ bilavasitə dövlətə məxsusdur. Müəyyən hallarda mülkiyyət hüquqları birbaşa hakimiyyət və idarəçilik orqanlarına deyil, dolayısı ilə, yəni bu hüquqlar dövlət neft şirkətinə verilməklə, son nəticədə onlarda dövlətə məxsus olur. Investora isə saziş ilə əhatə olunan müddətdə yataqlardan istifadə etmək hüququ verilir.

Yataqların kəşfiyyatı üzrə öhdəliklər sazişin təşkilati və HPBS-lə müəyyən olunan mühüm elementlərindəndir. Beynəlxalq praktikada yüksək risklə bağlı olan yataqların kəşfiyyat işləri üzrə öhdəlikləri investor öz üzərinə götürür.

Dövlətin hasilatın pay bölgüsü sazişlərində iştirakı, sazişin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət, sazişin fəaliyyət müddəti kimi elementlər təşkilatı və qanunda təsbit olunmuş elementlərə aid edilirlər.

Beləliklə, dövlətin sazişdə iştirakı bir neçə istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

- dövlətin hasilatda iştirakı ilə, o cümlədən hasilat xərclərinin ödənilməsi vasitəsilə, məsələn, Çində hasilat xərclərinin 51% dövlət ödəyirsə, bəzi ölkələrdə dövlət bu xərclərin ödənilməsində ümumiyyətlə iştirak etmir;

- dövlətin HPBS-in həyata keçirilməsi üzrə layihənin idarə olunması və nəzarətdə iştirakı ilə. Nəzarət və idarəetmədə dövlətin iştirakı ölkənin mövcud qanunvericiliyi və imzalanmış sazişin şərtləri ilə müəyyən edilir. Bir qayda olaraq nəzarət dövlət (və ya dövləti təmsil edən dövlət şirkəti) və investorla birgə həyata keçirilir, cari nəzarət isə yalnız investora həvalə olunur;

- mənfəət məhsulunun bölgüsündə dövlətin payı ilə. Dövlət payının həddi bir çox amilin təsiri altında formalaşaraq sondə öz əksini sazişin şərtlərində tapır. Müəyyən hallarda dövlətin payı sazişdə tutulan spesifik amillərdən, məsələn, neftin gündəlik hasilat həcmindən asılı ola bilər.

Dünya təcrübəsində və iqtisadi ədəbiyyatda sazişin fəaliyyət müddəti şərti olaraq iki dövrə bölünür: axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılması və yatağın bilavasitə işlənilməsi dövrü. Beynəlxalq praktikadan məlum olduğu kimi axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılması dövrü bir qayda olaraq 3 ildən 8 ilə kimi bir dövrü əhatə edir. Xüsusi hallarda, məsələn, yataqların mürəkkəb təbii-iqlim, seymik ərazilərdə, dəniz şelfində bu işlərin aparılması müddəti əhəmiyyətli dərəcədə uzadıla bilər. Yataqların işlənilməsi dövrü isə orta hesabla sazişin imzalandığı tarixdən etibarən 15-30 il təşkil edir.

Investorun daxili bazar qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəliklər sazişin iqtisadi və qanunla təsbit edilmiş çox zəruri elementləridir. HPBS rejimini tətbiq edən bir çox ölkələrdə bağlanan sazişlərə, yəni mənfəət məhsulunun müəyyən hissəsinin dövlətə satılmasını nəzərdə tutan bənd öhdəlik daxil edilir. Bir qayda olaraq bu şərti özündə əks etdirən sazişlərdə investor mənfəət neftinin dövlətə satışını dünya qiymətlərindən daha aşağı qiymətə satılması barəsində öhdəliyi öz üzərinə götürür.

Vergitutma qaydaları sazişin iqtisadi, habelə hüquqi cəhətdən təsbit edilmiş elementinə aid edilir. Vergitutma qaydaları əsasən iki amil formalaşdırır. Bunlardan biri ölkədə tətbiq olunan HPBS modeli, ikincisi isə ölkədə fəaliyyət göstərən vergi sistemidir. Belə ki, məhsulun birpilləli bölgüsü modeli tətbiq olunduqda investor ümumiyyətlə vergilərdən azad olunur, lakin bunun əvəzində məhsul bölgüsünün əhəmiyyətli hissəsi dövlətin xeyrinə götürülür. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, məhsulun üçpilləli bölgüsü modeli investordan yalnız məhsulun mənfəət hissəsindən mənfəət vergisinin ödəməsini nəzərdə tutur. İkipilləli bölgü modeli tətbiq olunduqda isə mənfəət vergisi investorun ümumi payından tutulur. Ümumən, ölkənin vergi sisteminin vergitutma qaydalarına təsiri vergi dərəcələri, sazişin şərtləri nəzərdə tutulan güzəştlərlə müəyyən olunur.

Göründüyü kimi, layihə üzrə xərclər ödənildikdən sonra dövlətin gəlirlərinin əsas mənbəyi mənfəəti məhsulun payı, mənfəət vergisi və faydalı yataqların hasilat vergisi təşkil edir.

Bir çox mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, HPBS layihələri dövlətə birbaşa gəlirlərdən başqa, ölkənin neft-qaz kompleksinin və iqtisadiyyatın onunla əlaqəli olan sektorlarının və sosial sferanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən dolayı müsbət effekt əldə etmək imkanı verir [76].

Eyni zamanda HPBS sahəsində dövlət strategiyasının müəyyən olunmasında onu da nəzərə almaq lazımdır ki, HPBS şərtlərində layihələrini reallaşması iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dolayı yolla da təsir göstərir.

Layihə üzrə sərf olunan vəsaitlər avadanlıqlar istehsal edən, mineral xammalı nəql edən müəssisələrin, eləcə də öz növbəsində öz gəlirlərini iqtisadiyyatın başqa sahələrində reallaşdıran, layihədə bilavasitə iştirak edən işçilərin gəlirlərini artırır. İctimai əhəmiyyətli layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində layihə sənədlərində layihənin reallaşmasından xalq təsərrüfatı üçün kəmiyyət və ya keyfiyyət effektini əks etdirən əlavə informasiyaların-mövcud müəssisələrin gəlirliyinin dəyişməsi haqda və yeni məhsulun əmələ gəlməsi hesabına yeni istehsalın yaradılması imkanı haqda, nəqləmə şərtlərin dəyişməsi, ekoloji, sosial sfera sahəsində və s. dəyişmələr haqda informasiyaların daxil edilməsi tövsiyyə olunur:

Təhlil göstərir ki, HPBS layihələrinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində siyasəti dövlət üçün birbaşa və dolayı effektlərin əldə olunmasına, makroiqtisadi xarakterli vəzifələrin və ərazisində investorların fəaliyyətinə zəmanətin təmin olunmasına yönəlməsi məqsədəuyğundur.

Bu baxımdan hasilatın pay bölgüsü şərtləri əsasında bağlanan müqavilələr neft və qazın daha mürəkkəb, çətin yataqlarının mənimlənməsinə yerli və xarici investorların cəlb olunması üsulu kimi qiymətləndirilə bilər. Bu nəinki mənimlənməsinə böyük həcmdə xərclərin çəkilməsini, həm də dünya neft şirkətlərində toplanmış iş təcrübələrindən və hasilatın qabaqcıl texnologiyalarından istifadə tələb edən, kontinental şelfdə yerləşən yataqlar üçün də xarakterikdir [77].

Belə ki, hər bir tərəf şelfin mənimsənilməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla özlərinin oyun qaydalarını formalaşdırırlar. Məsələn, dünyada kommersiya uğurunun ən aşağı əmsalının mövcud olduğu Braziliyada şelfin mənimsənilməsində geoloji risklərin əsas hissəsini «Petrobras» dövlət şirkəti öz üzərinə götürərək dövlətin hesabına geoloji tədqiqatı həyata keçirir və podratçı müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən investorlara zəruri geoloji informasiya təqdim edir.

Braziliyadan fəqli olaraq Çində şelfin mənimsənilməsinin dövlət tənzimlənməsi subyekt kimi «Çin Milli Neft Qaz Şirkəti» (CNOGC) çıxış edir. O, hər bir HPBS-də iştirak edə r və öz qüvvəsi hesabına geoloji – kəşfiyyat işlərini və yataqların işlənməsini həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, şelfin mənimsənilməsi ilə bağlı zənnimizcə bizim üçün Norveç təcrübəsi daha maraqlıdır.

Belə ki, Norveçdə 1972-ci ildə dövlət tərəfindən inzibati idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün Norveç neft Direktorluğu (NND) yaradılmışdır, şelfdə isə kommersiya fəaliyyətinin dövlətin maraqları uyğun həyata keçirmək məqsədlərilə STATOIL şirkəti yaradılmışdır. NND indiki zamanda da şelfin mənimsənilməsi məsələlərində dövlətin aparıcı orqanı hesab olunur. Eyni zamanda Norveçdə dövlət 2001-ci ilə qədər yerin təkinin əsas istifadəçisi olan «Statoil» şirkətinin səhmlərin 100%-ə malik idi, sonradan tədricən aparılan özəlləşdirmə nəticəsində dövlətə Norveçin neft və Energetika Nazirliyi qismində səhmlərin 70,9% məxsus oldu. Əhəmiyyətliyinə görə ikinci olan Norsk Nydro Norveç neft-qaz şirkətində Sənaye Ticarət Nazirliyi qismində dövlət 43,8% həcmində səhm paketinə sahibdir.

Norveçdən fərqli olaraq Böyük Britaniyada şelf yüksək dərəcəli öyrənilmə ilə, aşağı perspektivli kommersiya kəşflərilə, inkişaf etmiş infrastrukturası ilə xarakterizə olunur və aşağı düşən hasilat mərhələsindədir. Ona görə də orada dövlət tənzimlənməsi əsasən geoloji kəşfiyyat işlərinin stimullaşdırılmasına, kiçik yataqların işlənməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bir qayda olaraq Böyük Britaniyada Dövlət şirkəti alətindən bu prosesdə burada istifadə olunmur.

Ümumiyyətlə, təhlil göstərir ki, dövlətin şelfin mənimsənilməsində iştirakı tam dəqiq qanunauyğunluğa tabe olur. İlk mərhələdə şelfin az öyrənilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun və texnologiyasının olmadığı vaxtda, əksər dövlətlər

ixtisaslaşdırılmış milli şirkət yaradırlar. Bu şirkət adətən layihələrin işlənilib hazırlanmasının və reallaşdırılmasının bütün mərhələlərində iştirak edir. Sonrakı mərhələdə hasilat sənayesi inkişaf etdikcə dövlət şirkəti tədricən özünün səlahiyyətlərinin bir hissəsini itiri və özəlləşdirilir.

Bütün qeyd olunanları ümumiləşdirməyə cəhd etsək, onu qeyd etməliyik ki, hasilatın pay bölgüsü rejimi ümumilikdə, reallaşmadan əldə olunan gəlirin tərəflərin birinin digərinə, onun bir hissəsinin əvəzinə (və ya hasil edilən özlərinin faydalı yataqlarının bir hissəsinin) faydalı qazıntıların hasilatına eksklyuziv hüquq verən və məcburi zərurət olmadıqda layihənin reallaşmasının bütün müddəti ərzində sazişin əsas kommersiya şərtlərini dəyişməmək öhdəliyinin götürdüyü, digər tərəfin isə özünün texnoloji imkanlarından, başlıca olaraq maliyyə resurslarından istifadə edərək öz işinə və riskə görə mükafat kimi hasilatın müəyyən hissəsini öz mülkiyyətinə alaraq bu faydalı qazıntıları hasil etmək öhdəliklərdə öz üzərinə götürüldüyü əməkdaşlığın universal, kifayət qədər çevik forması hesab etmək olar.

Neft-qaz sektorunun inkişafı uzunmüddətli investisiya qoyuluşları tələb etdiyinə görə bu sahənin inkişafının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması bütünlükdə bu sahənin dinamik inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.3 Neft sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri

Təcrübə göstərir ki, neft sektoruna investisiyaların qoyuluşu ilə nəticənin alınması arasında müəyyən bir vaxt keçir. Həm də hasilat sənayesi təbii amillərlə yanaşı dünya neft bazarında konyukturadan asılı olaraq qiymətlərin kəskin dəyişməsi bu sahənin rentabelliyyəsinin səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Belə bir şəraitdə neft sənayesinin inkişafının proqnozlaşdırılması mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir. Öz növbəsində bu sahədə proqnozların hazırlanması böyük sayda qlobal, regional, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşdığına görə metodoloji problemlərinin tədqiqi obyektiv zərurətə çevirdi.

Məlumdur ki, maddi istehsal sferasında hasiledici neft sənaye sahəsi intensivliyinə görə qloballaşma proseslərinin önündə yerləşir. Dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində, beynəlxalq əmək bölgüsünün modeli əhəmiyyətli dərəcədə ənənəvi fəaliyyətini saxlamaqdadır. Bu modelə görə təbii resurslarla zəngin və monoixracatçı olan ölkələr bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələrin xammal əmtəələrinə olan tələbatını ödəyirlər.

Təcrübə göstərir ki, son illərdə əsasən faydalı qazıntıların hasilatı və ixracında ixtisaslaşmış təbii resurslarla zəngin ölkələr qloballaşma prosesinə daha aktiv şəkildə cəlb olunurlar. Məsələn, Yaxın Şərqi və digər regionların neft hasiledici ölkələri tədricən qlobal iqtisadiyyat sistemində daxil olmağa başlayırlar, o cümlədən Azərbaycanda bu ölkələr sırasına daxil edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyan əmtəə bazarları arasında neft bazarı iqtisadi qloballaşmanın təsirinə daha çox məruz qalır. Belə ki, regional neft bazarlarında rəqabətin kəskin güclənməsi burada fəaliyyət göstərən dünya bazar liderlərinin əməliyyatlarının miqyasının artmasına və bazarın qlobal, hərtərəfli strukturunun formalaşmasına gətirib çıxartdı. Bununla yanaşı qloballaşma proseslərinin neft bazarlarına birbaşa təsiri, onların regional neft bazarların qarşılıqlı təsir problemlərini aradan qaldırmadığı da aydın müşahidə olunur. Bu gün artıq neft bazarı özünün iqtisadi əhəmiyyətliliyinə

görə dünya qloballaşma proseslərinin inkişafını stimullaşdıran vacib amillərindən birinə çevrilmişdir. Məhz, iqtisadi qloballaşmadan fayda əldə edən iri, nəhəng neft TMK-1 onun əsas struktur təşkilədiçi amillərindən biri enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildilər. Belə bir şəraitdə enerji təhlükəsizliyi anlayışının meyarları dəyişir.

Ümumən, energetika təhlükəsizliyi anlayışı hər hansı bir ölkənin, ölkələr qrupunun və ya tam olaraq dünyanın iqtisadi münasib qiymətlə enerji resursları ilə kifayət dərəcədə təmin edilməsini nəzərdə tutulur. Həqiqətən də energetikada aparıcı rolunu nəzərə alaraq neft bazarı istənilən – milli, regional və ya qlobal səviyyələrdə enerji təhlükəsizliyi probleminin həllində başlıca rol oynayır. Bazarda neftin fiziki təklifinin kifayət dərəcədə olması probleminin müxtəlif istiqamətlərindən ən vacibi geoloji-resurs aspektidir. İnvestisiyaların kifayət həcmdə təklifi və neft hasilatı məsrəflərinin iqtisadi cəhətdən münasib səviyyəsi amilləri də mühüm əhəmiyyətə malikdilər.

Məlumdur ki, əmtənin konkret növündən asılı olmayaraq istənilən əmtə bazarı klassik bazar mexanizminin tərkib üsürləri: tələb və təklifin nisbətində, rəqabətə və qiymətə əsaslanır. Bazarın fundamental təhlili hər bir element üzrə həyata keçirilir və eyni zamanda makroiqtisadi amillərin və iqtisadi göctəricilərin dinamikasının araşdırılmasını da özünə daxil edir. Qloballaşma prosesi dünya iqtisadiyyatında gedən inteqrasiya proseslərini gücləndirərək dünya neft bazarını ayrı-ayrı milli bazarların sadə, mexaniki məcmusu kimi deyil artıq bir-birindən asılı və qarşılıqlı əlaqədə olan vahid bazarlar sistemə çevirir. Nəticədə, bir ölkədə meydana gələn innovasiyalar dünya bazar məkanında tez bir zamanda yayılır, bir coğrafi regionda əldə olunmuş xərclərin azaldılması digər regionlarda da rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir etmiş olur. Beləliklə, hər hansı bir ölkədə qiymət səviyyəsi digər ölkələrdən həddən artıq kənarlaşa bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazarların qloballaşması son nəticədə rəqabətin də qloballaşmasına gətirib çıxarır. Bazarlar qarşılıqlı əlaqələri tədricən daha çox artır ki bu da, öz növbəsində müxtəlif ölkələrdə onların strateji fəaliyyətinin koordinasiyasını yüksəldir, eyni zamanda rəqabət bazarları bir-birləridən daha çox asılı vəziyyətə salır. Bir milli

bazarda rəqabətin uğurunun və ya uğursuzluğunun nəticəsi hər hansı bir ölkənin çərçivəsində məhdudlaşmayaraq, şirkətin və ya ümumilikdə bir ölkənin dünyada rəqabət mövqeyinin dəyişməsində öz əksini tapır.

Ümumən, neft bazarı nisbətən ənənəvi bazarlar qrupuna aid olsa da, o, bu gündə müsbət dinamikasını itirmir və XXI əsrin əvvəlinə yenə də başlıca olaraq beynəlxalq əmtəə bazarı mövqeyini saxlayaraq dünya siyasətində həlledici rol oynayır. Neft bazarının rolunun artımına neft hasilatı ilə bağlı pessemist proqnozlar, neft hasilatının tükənməsi, enerji daşıyıcılarına tələbatın artımı və ETİ-in effektiv şəkildə bu prosesin qarşısını ala bilməməsi kimi obyektiv və subyektiv amillər güclü təsir göstərir. Bununla bağlı olaraq bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə dünya yanacaq-energetika böhranı qaçılmaz görünürdü. Lakin sənayecə inkişaf etmiş aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatının enerjitutumluluğunun aşağı düşməsi və ETİ şəraitində iqtisadi cəhətdən sərfəli, habelə mövcud texniki, texnoloji və maliyyə imkanları daxilində dövriyyəyə cəlb edilən neft resurslarının artımı alternativ enerji mənbələrinin geniş tətbiqi bir çox məhsulların enerji tutumunun son illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə kəskin aşağı düşməsi bu pessimist proqnozlara ciddi düzəlişlər edir. Məsələn, 60-cı illərdə neft bazarı üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən, OPEK ölkələrində milli neft təsərrüfatlarına (resurslara, hasilata, ixrac qiymətlərinə) nəzarət edilməsinə keçid baş verdi. Nəticədə praktik olaraq bazara daxil olan bütün neft qərb TMK-lar tərəfindən artıq firmadaxili deyil, kommersiya əsasında, yəni, dünya neft qiymətlərini artıq əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən OPEK–in üzvü olan ölkələrin rəsmi satış qiymətləri ilə alınmağa başlandı. Bu isə qərb ölkələrinin emaledici inhisarlarının hasilat səviyyəsinin bilavasitə tənzimlənməsi vasitəsilə bazarın konyukturasına təsir imkanlarını azaltdı. 1970-ci ilin ortaları dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrinin neftin xarici təchizatçılarından asılılığının artması ilə xarakterizə olunurdu. Bu vaxta qədər. ABŞ artıq neft ixracatçısından idxalçısına çevrilmişdir, həm də, idxal artıq daxili istehlakın ən azı üçdə birini təşkil etmişdir. Qərb istehlakçı ölkələr birliyi neftin nəqli, emalı və satışı üzrə nəzarəti əllərində saxlayaraq neft bazarının əhəmiyyətli oyunçusu qismində fəaliyyət göstərir, maye yanacağa tələbi

formalaşdırır, kommersiya ehtiyatlarını yaradır və sahələrarası rəqabət mexanizmi vasitəsilə neftin istehlak qiymətlərini tənzimləyir. 1973-1974-ci illərin və 1979-cu ilin enerji böhranının təsiri altında neft ixrac edən ölkələrin mövqeylərinin açıq-aşkar güclənməsi müşahidə olundu, istehlakçı-ölkələrin neft təchizində qeyri-müəyyənlik əmələ gəldi, qiymətlərin qeyri-sabitliyi artmağa başladı.

Təhlil göstərir ki, dünya neft bazarı öz quruluşu və təbiətinə görə beynəlmiləl bazar olmaqla burada fəaliyyət göstərən subyektlər əsasən TMK-dır. Onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu gün TMK-lar yüksək dərəcədə siyasiləşdirilmiş qurumdur. Belə ki, beynəlxalq neft konsorsiumlarının ayrı-ayrı iştirakçılarının arxasında bir qayda olaraq öz şirkətlərinin maraqlarını müdafiə edən ölkələr durur. Elə həmin məcrada dövlət neft şirkətləri də fəaliyyət göstərirlər. Göstərmək kifayət edir ki, Norveç, Səduyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Venesuela, İran, Çin, Hindistan kimi ölkələrdə dövlət tam şəkildə neft hasilatına nəzarət edir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə neftin qiyməti dünya iqtisadiyyatının əsas indikatorlarından biri kimi özünü göstərir. Belə ki, qiymətlərin yüksəlməsi və ya enməsi beynəlxalq miqyasda maliyyə axınlarının yenidən bölgüsünə səbəb olur, ticarət balansının və mübadilə məzənnəsinin dəyişməsinə, habelə bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə güclü təsir edir.

Hər hansı ölkənin iqtisadiyyatına dünya bazarında neftin qiymətinin səviyyəsi neft hasilatı ilə bağlı çəkilən xərclərin ölkənin büdcəsində xüsusi çəkisindən asılı olaraq dəyişir. Neftin qiyməti nə qədər yüksəkdirsə bu nisbət bir o qədər yüksək, həm də onun ölkənin ümumi makroiqtisadi təsir bir o qədər güclü olur.

Məlumdur ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra indiki dövrə qədər neftin qiyməti bir neçə yüksəlişlər və enmələr mərhələsindən keçirmişlər. İkinci dünya müharibəsindən sonra 70-ci illərə qədərki dövrdə neftin dünya qiyməti 2,5-3,5 dollar/barrel səviyyəsində olmuşdur. Bu «ucuz neft» dövrü zamanı Fars körfəzi ölkələrində neft hasilatı sürətlə artırdı, neftin Qırmızı dəniz və Fars körfəzi sahillərindən ABŞ, Qərbi Avropa ölkələrinə və Yaponiya nəqlini təmin edən nəhəng supertankerlər yaranırdı.

Konkret faktların təhlili göstərir ki, dünya neft bazarında vəziyyət 1973-cü

ildən sonra kəskin dəyişməyə başladı. Bu zaman OPEK-in üzvü olan ərəb ölkələri Misir – İsrail müharibəsində İsrailə dəstək verən ölkələrə (ABŞ, Hollandiya və s.) embarqo elan etdilər və əsas neft istehlak edən ölkələrə neft təchizatını kəskin şəkildə azaltdılar. 1973-1980-cı illər ərzində neftin qiyməti iki sıçrayış etmişdir (1974, 1980-cı illər). Bu zaman qiymətlər demək olar ki, 2 dəfə yüksəlmişdir. Həmin dövrdə OPEK-ə üzvü olan ərəb ölkələri neftin satışından maksimum gəlir əldə edirdilər və dünya neft hasilatında OPEK-in payı bu ana maksimal səviyyəyə çatmışdır.

OPEK-in bu hərəkətinə əsas neft istehlakçıları – ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya enerjiyə qənaət texnologiyaların işlənilib hazırlanması ilə cavab verdilər. İlk öncə bu avtomobillərin qənaətli modellərinin hazırlanmasında özünü göstərdi. Bu da neft məhsullarına tələbin azaldılmasının əsas amili olmuşdur. Həqiqətən də, indiki dövrdə şəxsi nəqliyyatın və yaşayış binalarının enerji təminatı məqsədlərinə enerji daşıyıcıların son istehlakının 40%-ə qədəri istifadə olunur [102]. Bundan başqa modernləşdirmə daxili yananacaq, turboreaktiv, qazturbın mühərriklərindən və digər mühərrik növlərindən istifadə edən bütün nəqliyyat növlərini əhatə etmişdir. O dövrdə yanacağın yandırılması ilə bağlı qurğuların konstruksiyaları, istilik ötürücü sistemləri təkmilləşdirilir, yeni enerjiyə qənaət texnologiyaları işlənilib hazırlanırdı. Bu işlərin nəticəsi enerji resurslarının istehlakının və ÜDM-in tərkibində enerji resursların istehlakına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin əsaslı şəkildə azalması olmuşdu. Nəticə etibarilə inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM vahidinə neft istehlakı başqa sözlə enerji tutumu xeyli aşağı düşdü.

Keçən əsrin 70-ci illərin enerji böhranları dövründə OPEK-ə daxil olmayan ölkələrdə, ilk növbədə SSRİ-də neft hasilatı artmağa başladı. Bazar neftə olan təklif tələbi üstələməyə başladı. Bunun nəticəsi idi ki, 1986-cı ildə qiymətlərin 2 dəfəyə qədər aşağı düşməsi halı baş verdi. Sonrakı dövr neftin dünya qiymətlərinin fasiləsiz tərəddüdlər dövrü kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, 1996-cı ildə və 1997-ci ildə qiymət 19-23 dollar/barrel səviyyəsində qalmışdır. 1997-ci ilin payızında OPEK-in üzvü olan ölkələrin kvotaları artırmaq qərarından sonra isə kəskin şəkildə aşağı düşməyə başladı (9-10 dollar/barrel). 1998-1999-cu illərdə kvotaların

sərtləşdirilməsi hesabına neftin qiymətinin artırılmasına nail olundu. Sonrakı illərdə isə onlar artmaqda davam edirdilər və 2007-ci ilin sonu demək olar ki, 100 dollar/barrel, 2008-ci ilin birinci yarısında tarixi maksimuma demək olar ki, 140 dollar/barrel çataraq çox yüksək səviyyəyə çətdilər.

Təhlil göstərir ki, neftin qiymətinin dinamikasını bir çox amillər müəyyən edir. ÜDM-n artımı, neft ehtiyatların həcmi, ehtiyatda saxlanılan neftin həcmi, neft-qaz biznesi sferasında hökumətin tədbirlərinin nəticələri kimi amillər proqnozlaşdırıla bilirlər. Neft qiymətlərinə təsir edən amillərin bir hissəsini isə proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Bu prinsiplial elmi ixtiralar və texnoloji işləmələr, iri texnogen və təbii fəlakətlər, köklü siyasi dəyişikliklər və hərbi münaqişələr, iqlim dəyişiklikləri və anomal ekoloji dəyişikliklər və s. Bunlarla yanaşı neftin qiymətinin dinamikasına bir sıra xarici (ümumi iqtisadi, siyasi, meteoroloji) və texniki (texnologiya, aparıcı birja oyunçularının mövqeləri və s.) amillər təsir edirlər.

Daha əhəmiyyətli amillərə dünya iqtisadiyyatının vəziyyətini və inkişafını, ilk növbədə ÜDM-n dəyişməsi tempini; elmi-texniki tərəqqi amilini (yeni texnologiya, materiallar, kommunikasiya vasitələri, enerjinin alternativ mənbələri və s.); neftin həqiqi və potensial ehtiyatlarının vəziyyəti və proqnozunu aid etmək olar. Mütləq şəkildə bir sıra ölkələrdə, ilk növbədə OPEK-in üzvi olan ölkələrdə neft hasilatı üzrə sərbəst güclərin olmasını qeyd etmək lazımdır. Neft sektorunda institutsional dəyişikliklər, eləcə də neft qanunvericiliyində dəyişikliklər vacibdirlər. Əhəmiyyətli amillər arasında anbarlarda ehtiyatların səviyyəsini, valyuta məzənnələrinin dəyişməsini və s. qeyd etmək olar.

Qloballaşma prosesində daha az əhəmiyyətli amillərin rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişir. Əgər 1990-ci illərin sonuna qədər neftin təklifinə siyasi amillərin (OPEK-in embarqo siyasəti, Yaxın Şərqdə hərbi münaqişələr) təsiri daha əhəmiyyətli idisə, sonrakı neft şoku başqa səbəblərdən meydana çıxmışdır. Burada valyuta məzənnəsinin, kreditə görə faiz dərəcəsinin dəyişməsi, maliyyə strukturlarının dünya neft ticarətində geniş iştirakı daha əhəmiyyətli oldu.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da neftin strateji və kommertiya

ehtiyatlarının dəyişməsi neftin qiymətlərinə təsir edən daha tutarlı amil olaraq qalır. Belə ki, ABŞ-da ehtiyatların həcmnin azaldılması və ya artırılması niyətlərinin elan olunması o an birjalarda öz əksini tapır, bu zaman isə tələb və təklif nisbətləri əsaslı hesablamalar tələb edir.

Qiymətlərin artımına dünya neft emalı güclərinin yüklənməsinin yüksək dərəcəsi də təsir edir. Bazar iqtisadiyyatı üçün optimal yüklənmə səviyyəsi 85-90% hesab olunur, hərçənd bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, qiymət artımı, yüksəlmə səviyyəsinin onların istehsal güclərindən 85%-dən çox üstələməsində başlayır [102]. Yükləmənin 95%-i isə artıq yol verilməz hesab olunur. Belə ki, neft məhsullarına tələbin dəyişməsində edilə bilən maneələri istisna edir. Buna baxmayaraq 70-90-cı illərdə neft emalı güclərinin yüklənmə dərəcəsi 70-80% təşkil etmişdir, lakin artıq 2004-cü ildən Amerika neft emalı zavodlarının güclərinin yüklənməsi 91%-dən çox idi, 2005-ci ildən isə böhran səviyyəyə –95%-ə çatdı, Kanada - 97%, Meksikada - 98%. Məhz neftin emalı üzrə güclərin yüklənməsinin son hədd səviyyəsinə çatmağını OPEK-in ekspertləri neftin qiymətinin artmasının fundamental amili hesab edir. Həqiqətdə isə dünyada 2007-2008-ci illərdə neft emalı güclərindən orta istifadə dərəcəsi 90% səviyyəsində olmuşdur.

ÜDM artımının təsiri neftin istehlakının artmasının və nəticə olaraq onun qiymətinin yüksəlməsinin də ən əhəmiyyətli amilidir. Əksinə ÜDM-in aşağı düşməsinə gətirib çıxaran iqtisadi və maliyyə böhranları tələbi azaldır və nəticə olaraq neftin qiymətini aşağı salır.

Görünür hazırkı dövrdə və yaxın gələcəkdə neftin qiymətinin artmasının başlıca amillərindən biri ÜDM artımı olaraq qalacaqdır. Yəni nəticə etibarilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, ilk növbədə demoqrafik nəhənglərdə (Çin və Hindistan), eləcə də digər sürətlə inkişaf edən ölkələrdə (Braziliya) neftə olan tələb neft qiymətinin artımının mühüm amili çıxış edir. Bir sıra ekspertlər Çin və Hindistanda enerji resurslarına tələbin artımı amilinə və ən iri neft istehlakçısı olan ABŞ-da – tələbin səviyyəsinin saxlanılmasını neftin qiymətinin artmasının meyllərində həlledici hesab edirlər.

Elmi-texniki nailiyyətlər neftin kəşfiyyat, hasilat, nəql və saxlanma xərclə-

rini azaldır və bununla da ona qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Geoloji kəşfiyyatda, aerokosmik çəkiliş, riyazi modelləşdirmə kimi yeniliklər, neft hasilatında, üfüqi və maili qazma, neft platformalarının yeni konstruksiyaları xərclərin əhəmiyyətli qədər aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdılar ki, bu da qiymətlərin aşağı düşməsinə doğurdu və aşağı qiymət proqnozlarının olmasına səbəb oldu.

Neft ehtiyatlarının tükənməsi amili qiymətin səviyyəsinə yüksəlmə istiqamətində təsiri göstərir ki, bu zaman isə yeni neft yataqları ilə zəngin ərazilərin kəşfi haqda məlumatlar meydana çıxdıqda o, qiymətin səviyyəsinə əks istiqamətdə təsir edir.

Dünya birjalarında neftin qiymətin formalaşması təcrübəsi onu da göstərir ki, neftin qiymətinə təsir edən kifayət qədər vacib amillərdən biri iri neft istehlakçıları ölkələrində anbarlarda yığılmış ehtiyatlar haqda informasiyadır: doldurulmuş neft anbarları – qiymətlərin aşağı salınmasına, strateji ehtiyatların tükənməsi isə – qiymət artımına bir signal kimi qəbul edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə amillərin strukturu və əhəmiyyəti dəyişə bilər. Bu mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, son illərdə siyasi amillərin neftin qiymətinə təsiri xeyli zəifləmişdir. Əgər əvvəllər Amerika qoşunlarının İrana müdaxiləsi haqda məlumat neft birjasında əhəmiyyətli təlaşa səbəb olurdusa, son illərdə bu cür və ya digər əhəmiyyətli siyasi hadisələrin mümkünlüyü artıq neft bazarında oyunçulara və qiymətlərə bir o qədər təsir etmir.

Neftin qiymətinin dinamikasına təsir edən amillər arasında banklar, investisiya şirkətləri kimi maliyyə strukturlarının təsirinin güclənməsi qeyd olunur. Bu maliyyə strukturları aktiv şəkildə iri neft şirkətlərinin səhmlərini aldıklarından yüksək qiymətlərin saxlanması maraqlı ola bilərlər. 2007-ci ilin noyabrında OPEK ölkələrinin başçılarının sammitində iştirakçılar belə bir nəticəyə gəldilər ki, dünya bazarını formalaşdıran amillər indiki zamanda OPEK-in təsir dairəsinə daxil deyildir, əsas və həlledici rol maliyyə qurumlarına məxsusdur, neft isə artıq əmtəə simasını dəyişib maliyyə bazarında spekulasiya obyektinə çevrilmişdir. Bütün yuxarıda qeyd olunan amillər, şərtlər, proseslər neft sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması zamanı onları mümkün qədər dəyərləndirib nəzərə almaq lazımdır.

Neftin dünya qiymətlərinin proqnozlaşdırılmasında proqnozun vacib xarakteristikasına onun müddəti, dövrü, etibarlılığı, istifadə olunan alətlər aiddirlər. Metodologiyada əsaslı fərqlərin olmasından irəli gələrək neftin qiymətlərinin qısamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasını fərqləndirmək lazımdır. Proqnozların qısamüddətli – 1-1,5; ortamüddətli – haradasa 4-6 il və uzun müddətli – haradasa 10-15 il (nadir hallarda 20 il) bölünməsi ümumi qəbul olumuşdur.

Qısamüddətli proqnozlaşdırmanın vəzifəsi uzummüddətli meyllərdən fərqlənən, tədqiq olunan parametrlərin hansısa trayektoriyasını tapmaqdan ibarətdir. Qısamüddətli proqnozlaşdırmada nəzərə alınan amillər spesifikdirlər. Belə qəbildən olan amillərə təsadüfə və fors-major hallarını, o cümlədən neftəsas regionlarda münaqişələri aid etmək olar. Məsələn, İran və İrak arasında başlanmış müharibə qiymətlərin kəskin sıçrayışları ilə müşayiət olunurdu. İrak-Küveyt hərbi münaqişəsi dövründə də neftin təklifinin praktiki olaraq əvvəlki vəziyyətdə qalmasına baxmayaraq onun qiymətləri münaqişənin başlanmasına və qiyməti iki dəfə artırmaqla reaksiya vermişdi.

ABŞ tərəfindən 1996-cı ilin oktyabrında İraqa raket hücumundan sonra neft bazarının reaksiyası yubanmadan özünü göstərdi, qiymətlər rekord səviyyəyə – İbarell 40 dollara çatdı. Bu dövrün vəziyyətini sürətli keçən neft böhranı kimi qiymətləndirmək olar. Qiymətlərin qısa müddətli sıçrayışlarına mövsümü amillər də səbəb ola bilər, xüsusilə əgər onun təsiri digər amillərin təsiri ilə üst-üstə düşərsə. Məsələn, 1996-cı ilin sentyabr və oktyabr aylarında dünya neft bazarında yüksəlmiş gərginlik və qiymətlərin nəzərə çarpacaq artımı (24 dollar/ barreldən çox) müşahidə olunurdu ki, bu da isitmə mövsümünün başlanması ilə bağlı dünya tələbinin nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlməsi, digər tərəfdən isə maye yanacağın kommersiya ehtiyatlarının aşağı səviyyəsi və İraq və ABŞ arasındakı münaqişə ilə izah olunurdu.

Uzunmüddətli proqnozlar əsasən investisiya layihələri üçün tərtib olunur və adətən burada proqnoz göstəricilər son qiymətləndirmədə geniş intervalda verilir, qətilyin olmamasını nəzərdə tutur, onlara səviyyə və dinamikaya münasibətdə tam müəyyənlik tələbi qoyulmur. Bundan başqa uzunmüddətli proqnozlar neft

hasiledici ölkələrinin iqtisadi siyasətin, iqtisadiyyatlarının inkişafının uzunmüddətli perspektivlərinin işlənilib hazırlanması üçün çox vacibdir.

Neftin dünya qiymətlərinin uzunmüddətli proqnozlarını araşdıraraq onların öz aralarında üst-üstə düşməmələrini də müəyyən etmək olar. Bu heç də proqnozu tərtib edən iqtisadçıların qeyri-peşəkarlığını əks etdirmir, əksinə müxtəlif metodoloji yanaşma və ilkin müddəalardan irəli gələn subyektiv amillərin təsiri altında proqnozların kəskin dəyişdiyini göstərir..

Onu qeyd etmək lazımdır ki, neftin qiymətinin proqnozlaşdırılması ilə çoxlu sayda beynəlxalq və dövlət təşkilatları – Beynəlxalq energetika agentliyi və Dünya energetika şurası, özəl təşkilatlar – Qlobal energetika tədqiqatları mərkəzi (London) və Platts nəşriyyat şirkəti, dünyanın bütün iri neft şirkətləri, digər maliyyə təşkilatları, eləcə də ayrı-ayrı tədqiqatçılar məşğul olurlar.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyata və aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq neftin qiymətinin proqnozlaşdırılması mərhələləri aşağıdakı şəkildə ümummiləşdirilə bilər. Proqnozun birinci mərhələsində tam olaraq dünya üzrə, ölkə qrupları üzrə və ayrı-ayrı ölkələr üzrə müxtəlif senarilərlə ÜDM-in artımının (əhali tərəfindən istehlak olunan əmtəə və xidmətlərin dəyəri, dövlət alışı, investisiyalar, xarici ticarət balans) mümkün templərinin müəyyən edilməsindən başlayır.

Proqnozun ikinci mərhələsi – 2020-ci ilə qədərki dövrə əhalinin sayının müəyyən edilməsidir. Ekspertlərin qiymətləndirilməsinə görə əhalinin artım tempi ildə 1,2%-dir. Həm də regionlar üzrə temp 0,01%-dən 2,5%-ə qədər tərəddüd edir. Bundan çıxış edərək dünya əhalisinin sayı 2020-ci ilə 7,0 milyard nəfərə çatacağı gözlənilir. ÜDM artım tempi və əhalinin sayının proqnoz materialları əsasında ÜDM artımının (adam başına) proqnozu müəyyən olunur.

Proqnozlaşdırmanın üçüncü mərhələsi enerji istehlakının proqnozunun işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Ekspertlər enerji istehlakının artım tempini ildə 1,5-1,8% səviyyəsində saxlanılmasını, Şimali Amerika, Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələri, Yaponiyanı xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi hesabına və inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə Çin və Hindistanın xüsusi çəkisinin artması hesabına enerji resurslarının istehlakının coğrafi strukturunda dəyişiklikləri

öncədən deyirlər. Yanacaq – enerji balansının strukturunda dəyişiklik təbii qazın payın artmasına, kömürün payının azalmasına və neftin payının əhəmiyyətsiz dərəcədə azalmasında əksini tapacaqdır.

Dördüncü mərhələdə enerji daşıyıcıların istehlakının və yanacaq-energetika balansının strukturunda dəyişikliklərin proqnozu, məhz artım tempi, istehlakın həcmi, o cümlədən dünyanın regionları və istifadə sferaları üzrə proqnozu müəyyən olunur.

Beşinci mərhələdə iqtisadi rayonlar, ölkələr və dünya üzrə tam olaraq neftin hasilat gücü və həcmi müəyyən olunur. Ekspertlər belə hesab edirlər ki, dünya neft sənayesi ümumən dünya üzrə və regionlar üzrə neftə proqnozlaşdırılan tələbin ödənilməsi iqtidarındadır.

Perspektivdə tələb və təklif arasında nisbətə aşkar olunması neftin qiymətinin proqnozunun hazırlıq mərhələsinin yekun hissəsini təşkil edir.

Daha sonra qiymətlərin retrospektiv təhlili, oxşar situasiyaların aşkar olunması və münaqişələrin həll edilməsi üsullarının aşkarlanması prosesi başlayır.

Tələb və təklifin proqnozunun təhlililə yanaşı yuxarıda göstərilən istər uzunmüddətli və istərsə də konyunktur amillər qiymətləndirilir. Bir qayda olaraq qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında ssenari yanaşmadan istifadə olunur. Hər şeydən əvvəl aşağı qiymətlər, zəif yüksəlmə (illik tərəddüdlərdə), yüksək qiymətlərə əsaslanan üç ssenari işlənilib hazırlanılır.

Birinci ssenari (aşağı qiymətlər) sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə neftin qiymətinin yüksək olmasından irəli gələrək enerjiyə qənaət üzrə ETTKİ-nin güclənməsi haqda fərziyyə üzərində qurulur. Alternativ yanacaq, xüsusilə xammalın bərpa olunan növlərinin istehsalı və istifadəsi üzrə işlər güclənəcək, və nəticədə bu ölkələrdə neftin daxili istehlak (tələbat) tempi zəifləyərək qiymətlərin 45-55 dollar/barrel səviyyəsini müəyyənləşdirəcək [91].

İkinci ssenari (qiymətlərin zəif yüksəlməsi) OPEK mütəxəssislərin mövqeyini əks etdirir. Onların fikrinə görə neft biznesinin cəlbediciliyini təmin edəcək 55-60 dollar /barrel qiymət dəhlizini optimal hesab etmək olar [90].

Üçüncü ssenari (yüksək qiymətlər) çoxlu sayda dəyişən amillərdən asılı

olaraq dəyişən enerji resursunun bu növünün qiymətinin formalaşması xarakteri ilə bağlıdır. Eyni zamanda uzunmüddətli dinamikanın təhlili göstərir ki, neftin qiyməti artacaqdır. Əgər neftin hasilatı, kəşfiyyatı və nəqli mərhələlərində bütün istehsal amillərinə qiymətlərin qeyd olunan artım meyllərini, dolların məzənnəsinin aşağı düşməsinə, illik hasilatın neft ehtiyatlarının artımını üstələnməsi, eləcə də bir sıra makroiqtisadi amilləri nəzərə alsaq, onda belə fərz etmək olar ki, neftin cari qiyməti kifayət qədər yüksək olacaqdır.

Zənnimizcə, tədqiqatdan alınan proqnoz ümumiləşdirmələri ölkəmizdə neft hasilatının mövcud vəziyyətini və perspektivlərini təhlil edərkən, qiymətləndirərkən bir metodoloji əsas kimi nəzərə alınması əhəmiyyətli ola bilər.

Qeyd olunan inkişaf ssenarilərinin effektiv istiqamətlərinin seçilməsi ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın resurs potensialın makroiqtisadi baxımdan təhlilini və dəyərləndirilməsini tələb edir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADIYYATIN İNKİŞAFINA NEFT AMİLİNİN TƏSİRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı

və onun müasir vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası

1847-ci ildə Bibi-Heybət qəsəbəsində dünyada mexaniki üsulla ilk neft buruğunun qazılması ilə Bakıda sənaye əhəmiyyətli neft alınmış və həmin ildən də Azərbaycanın neft sənayesinin tarixi başlanır.

1871-ci ildə Balaxanı-Sabunçı-Ramanı yatağında başlayan neft hasilatı Abşeronda neft yataqlarının sənaye üsulu ilə işlənilməsinə təkan verir. Məhz bu dövrdə, bir çox vacib, o cümlədən, neft mədənlərinin və neft məhsullarının vergiyə cəlb edilməsi məsələlərini, auksiyonlarda neft verən sahələrin fiziki şəxslərə satılması məsələlərini tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul edilir ki, bu da sahəyə xarici kapitalın axınına, milli burjuaziyanın formalaşmasına, neft şirkətlərinin yaradılmasına, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına və s. səbəb oldu. Nəticədə neftin hasilatı çox sürətlə artır və 1901-ci ildə 11 milyon ton səviyyəsinə çataraq dünya neft istehsalının yarıdan çoxunu təşkil edir.

Azərbaycanın neft sənayesinin milliləşdirildikdə neft hasilatı 1921-ci ildə demək olar ki, 1887-ci il səviyyəsinə enərək cəmi 2,5 milyon ton təşkil edirdi və bununla da sahə faktiki olaraq durğunluq vəziyyətdə idi. Bu və sonrakı dövrlərdə II Dünya müharibəsinin başa çatmasına qədər Azərbaycan Sovet İttifaqının əsas neft hasil edən regionu idi və respublikanın neft sənayesinin inkişafına böyük diqqət yetirilirdi, köhnə yataqların işlənməsi davam edir, yenilərin kəşfiyyatı və işlənməsi aparılırdı, neftin nəqli ilə bağlı infrastruktur inkişaf etdirilirdi və s. Bütün bunlar neft hasilatının sabit artımına səbəb olmuşdur. Xüsusilə 30-cu illərin ikinci yarısında müharibəqabağı beşillikdə orta illik neft hasilatı 21,5 milyon ton təşkil etmişdir, 1941-ci ildə isə hasilat 23,5 milyon ton təşkil etməklə bütün Sovet dövrü üçün maksimal səviyyəyə çatdırılmışdır.

Daha sonra köhnə yataqların tükənməsilə və yenilərinin olmaması ilə bağlı neft hasilatının quruda tədricən azalması müşahidə olunurdu ki, bu da yeni dəniz yataqlarının kəşfiyyatını və Xəzər dənizində neft mədənlərinin inkişafını stimullaşdırırdı. Belə ki, 1949-cu ildə dənizdə Neft daşları yatağında neft hasilatı başlayır və bunun sayəsində neft hasilatının sabit artımına nail olunmuşdu. Və 1966-cı ildə hasilat 21,7 milyon ton təşkil etmişdir ki, bu da bütün müharibədən sonrakı sovet dövrü üçün ən yüksək göstərici idi. Buna baxmayaraq, neft hasilatının artım perspektivləri quruda yataqların tükənməsi və ya həddən artıq işlənməsilə, həmçinin Xəzər dənizinin dayaz sularındakı yataqların işlənməsilə məhdudlaşdırılırdı ki, bu da neft hasilatının sonrakı azalmasına səbəb olmuşdur. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə olunduqda cəmi 11,7 milyon ton təşkil etmişdir.

Buna görə də Xəzər dənizində neft hasilatının perspektivləri dərin sulardakı yataqlarla bağlı idi. Bu məqsədlə 70-80-ci illərdə sahəsində “Şelf-1” üzən qazma qurğusu istismara verilmiş, daha sonra isə Bakı dərin özüllər zavodunda “Şelf” tipli bir neçə qazma qurğuları yaradılmış və istismara verilmişdi. Bu fəaliyyət nəticəsində məhz bu dövrdə kəşfiyyat aparılmış, dərin sularda “Azeri”, “Çırağ” və “Günəşli” yataqları kəşf edilmiş və perspektivləri öyrənilmişdi. Lakin, o dövrdə həm texnoloji və həm də maliyyə imkanlarının, Xəzər dənizinin dərinliklərində işlərin aparılması imkanının məhdudluğu, 90-cı illərin başlanğıcında Sovet İttifaqında iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi bu yataqlarda miqyaslı neft hasilatına başlamağa imkan verməmişdir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, məhz bu tədqiqatlar və onun nəticələri sonradan iri transmilli neft şirkətlərinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı yataqlarına marağına səbəb olmuş və ölkənin neft sahəsinə irimiqyaslı birbaşa xarici investisiyaların axıb gəlməsinə əsas yaratmışdır.

Azərbaycanda neft hasilatının yeni mərhələsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən təklif edilən və əsasən də onun möhkəm siyasi iradəsi sayəsində reallaşdırılan Yeni neft strategiyası oldu.

Ümumi nöqteyi-nəzərində neft strategiyasının məzmunu onun reallaşdırmasının aşağıdakı üç əsas istiqamətini ifadə edilir:

1. zəngin dəniz yataqlarının işlənməsi və neft hasilatına xarici investisiyaların və qabaqcıl xarici texnologiyaların cəlb edilməsilə həyata keçirilməsi;
2. neftin dünya bazarlarına daşınmasının və nəqlinin etibarlı yollarla təmin edilməsi;
3. iqtisadiyyatın, qeyri-neft sektorunun inkişafının, indiki və gələcək nəsillərin rifah halının yüksəldilməsinin təmin edilməsi.

Yeni neft strategiyasının reallaşdırmasının başlanğıcı 20 sentyabr 1994-ci il – Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azeri”, “Çırağ” və “Günəşli” şelf yataqlarının müştərək işlənməsi və hasilatın Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətlərinin (ARDNŞ) və “Britiş Petroleum”, “Amoko”, “Pennzoil”, “Yunokal”, “Ramko” (Böyük Britaniya), “LUKoyl” (Rusiya), “Statoyl” (Norveç), “TPAO” (Türkiyə) və “Delta”nın (Səudiyyə Ərəbistanı) və s. daxil olduğu iri xarici neft şirkətlərin konsorsiumu arasında hasilatın pay iştirakı ilə bölüşdürülməsi üzrə bağlanmış müqavilənin imzalandığı tarixi hesab edilir. Konsorsiumda iştirak edən iri şirkətlərin sayını, dünyanın aparıcı ölkələrinin burada təmsil olunmasını, kapital qoyuluşlarının böyük həcmi, region üçün geosiyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu saziş “Əsrin müqaviləsi” adını almışdır.

Neft strategiyasının reallaşdırmasının ilkin mərhələsində, 1997-ci ilin noyabrında erkən neftin hasilatı dönüş nöqtəsi oldu və onun sonrakı artımı neft sektorunun dinamik inkişafına imkan yaratdı.

Müqavilənin imzalanması sonradan 19 ölkədən 41 neft şirkəti ilə 30-dan çox müqavilənin bağlanmasına şərait yaratdı və Azərbaycanın neft sektoruna 64 milyard dollar sərmayə qoyulmuşunu təmin etdi.

Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın neft ehtiyatlarının miqyaslı hasilatı üçün böyük həcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsini təmin etmiş, daha sonra ölkənin neft sektorunun təkmilləşdirməsi və inkişafına səbəb olmuş, onu dünya neft bazarında nəzərə çarpan ixracatçısına çevirmiş, Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində aktiv daxil edilməsi və həmçinin şirkətləri neft müqavilələrində iştirak etdiyi ölkələr ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafına təkan vermişdir.

Yeni neft strategiyasının ikinci istiqamətini - Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına daşınmasının və ixracının etibarlı yollarının təmin edilməsi çərçivəsində ümumi uzunluğu 1768 km olan və Azərbaycanı Türkiyənin Aralıq dənizi sahili ilə birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac neft kəmərinin layihəsinin reallaşdırması yerinə yetirilmişdir. Dəyəri 4,3 milyard dollar olan neft kəmərinin bilavasitə inşası 2002-ci il 18 sentyabrda başlanmış, 2006-cı il 4 iyunda neftin ilk nöqlü həyata keçirilmiş və daha sonra neft kəməri günə 1,2 milyon barrel və ya ilə 50 milyon ton layihə gücünə çatmışdır. 2013-cü ilin iyun ayının sonuna neft kəmərinin bütün istismar dövrü ərzində Ceyhan limanına 229 milyon ton neft çatdırılmışdır.

Əsas ixrac neft kəmərinin inşası Azərbaycana xüsusi iqtisadi və geosiyasi üstünlüyünü təmin etdi. Belə ki, layihənin reallaşdırılması Azərbaycan neftinin dünya bazarına daşınmasının alternativ müstəqil yolunu yaradaraq strateji əhəmiyyətə malik idi. Daha sonra, neft kəməri Qazaxıstan neftinin daşınması üçün Xəzər dənizinin şərq sahillərinə qədər uzadılacaqdır. Əgər Qazaxıstan neftinin ehtiyatları Azərbaycanın ehtiyatlarını xeyli üstələdiyini nəzərə alsaq bu, Azərbaycanın onilliklər ərzində tranzit ölkəsi statusu ilə təmin edilməsi deməkdir. Bütün bunlar regionda neft hasilatının artımını stimullaşdırır, neftin ixracının marşrutlarının şaxələnməsini təmin edir, dünya energetika bazarının stabil-ləşməsinə səbəb olur, irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirir, Qafqazı, Xəzər dənizi və Orta Asiyanı əhatə edən geniş regionda qüvvələrin geosiyasi düzümünə təsir göstərir.

BTC əsas ixrac neft kəmərinin iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd edək ki, layihə iştirakçıları bir sıra problemlər ilə üzləşmişdilər. Layihə ideyasının özü bir mənalı qəbul edilməmişdi və iştirakçılar onun rəqibləri tərəfindən təzyiqa məruz qalmışdılar. Layihənin reallaşdırılması tez-tez gərgin danışıqlarla müşayiət edilirdi, layihənin işlənməsi və reallaşdırılması gedişində boru kəmərinin effektiv işi üçün Azərbaycan neftinin kifayət qədər çıxardılacağı hələ tam məlum deyildi. Bütün bunların hamısına baxmayaraq bütün maneələr ölkə prezidentinin qətiyyəti və siyasi iradəsi sayəsində müvəffəqiyyətlə qət edilmiş

və layihə iştirakçıları tərəfindən onun xidmətlərinə minnətdarlıq ifadəsi olaraq Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə Heydər Alieyevin adı verilmişdi.

Beləliklə, Azərbaycanda neftin hasilatının və dünya bazarlarına ixracının əhəmiyyətli inkişafı üçün bütün zəminlər yaradılmışdı. 90-cı illərin əvvəllərində və ortalarında neft hasilatının azalması və sonradan 90-cı illərin sonundan onun tədricən artımı, 2005-ci ildən isə başlayaraq neft hasilatının və ixracının kəskin artması baş verir. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bu dövr neftin yüksək dünya qiymətləri mərhələsi kimi səciyyələnir, buna görə də neft hasilatı həcminin, ixracının sürətli artmasının, həmçinin neftin dünya qiymətlərinin əhəmiyyətli artımının birgə təsiri nəticəsində neft ixracının dəyərinin dəfələrlə artmasına səbəb olmuşdur. Son iki ildə neft hasilatının bir qədər aşağı düşməsi neftin dünya qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə təzminatlandırıldı.

Cədvəl 1

Neft hasilatı və neft ixracının dinamikası

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Neft hasilatı, mlyn ton	14,9	15,3	15,4	15,5	22,2	32,3	42,6	44,5	50,4	50,8	45,6	43,4
Neftin dünya qiymətləri doll./bar	24,44	25,02	28,83	38,27	54,52	65,14	72,39	97,26	61,67	79,50	111,26	111,67
Hasilatın dəyərlə qiymət .ləndirilməsi, mlrd doll	2,8	2,9	3,4	4,5	9,2	16,0	23,4	32,9	23,5	30,7	38,5	36,8
İxrac, mlyn. ton	8,5	8,9	9,0	9,0	14,3	24,8	34,8	36,9	44,3	44,5	39,0	36,8
İxracın dəyərlə qiymətlədi-, rilməsi, mlrd doll.	1,6	1,7	2,0	2,6	5,9	12,3	19,1	27,2	20,7	26,9	32,9	31,2

Mənbə: Azərbaycanın energetikası, statistik məcmuə, Bakı 2012, səh.56,151,162; Azərbaycanın energetikası, statistik məcmuə, Bakı 2013, səh.60 və BP Statistical Review of World Energy June 2013 Historical data, www.bp.com/statisticalreview

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib. Hesablamalar neftin Brent növünün orta illik qiymətləri və həmin neft növünün fiziki həcmnin tonla ifadəsinin barrelə çevrilməsinin 7,59 əmsali əsasında aparılmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, tədqiqata cəlb olunan dövr ərzində neft hasilatı və ixracı müvafiq olaraq təqribən 3 və 4 dəfə, neftin dünya qiymətlərinin səviyyəsi isə təxminən 4,5 dəfə artması nəticəsində dəyər etibarını ilə hasilat və ixracın müvafiq olaraq 13 və 17 artması müşahidə olunmuşdur.

Bütün bunlar ÜDM və büdcə gəlirlərinin sürətli artımını aşağıdakı cədvəl 2-dən göründüyü kimi təmin etmişlər.

Cədvəl 2

ÜDM və büdcə gəlirlərinin dinamikası (mlrd manat)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ÜDM	5,3	6,1	7,1	8,5	12,5	18,7	28,4	40,1	35,6	42,5	52,1	54,0
Büdcə gəlirləri	0,8	0,9	1,2	1,5	2,1	3,9	6,0	10,8	10,3	11,4	15,7	17,3

Mənbə:

http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ Milli hesablar sistemi – Ümumi daxili məhsul
http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ İqtisadi statistika – Maliyyə və bank -

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

Neft gəlirləri neft istehsal edən ölkələrə bir sıra problemlərin həllində, o cümlədən iqtisadi artımın stimullaşdırılması, struktur dəyişikliklərin yerinə yetirilməsində, sosial problemlərin və s. həllində üstünlüklər verir.

Eyni zamanda, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi neft gəlirlərinin səmərəsiz, qeyri-effektiv istifadəsi, onlardan istifadənin prioritet istiqamətlərinin səhv müəyyən edilməsi, iqtisadiyyat üçün potensial təhdidlər yaradar, ağır iqtisadi nəticələrə gətirə bilər.

Bundan başqa, təbii resurlarla zəngin bir çox ölkələr “resurs lənəti” (“resource curse” – ingilis; “проклятие ресурсов” – rus) adı almış halla üzləşmişdir. Yəni bu ölkələr zəngin təbii ehtiyatlara, o cümlədən neftə sahib olaraq onlardan istifadə etməklə, uzun müddətli iqtisadi artımı və əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edə bilməmişlər.

“Resurs lənəti” haqqında ilk təsəvvür ondan ibarət idi ki, zəngin təbii ehtiyatlara, o cümlədən neftə sahib olan ölkələr, digər iqtisadi xarakteristikalar üzrə onlarla müqayisə edilə bilən ölkələrdən daha aşağı tempdə inkişaf edir. Buna

baxmayaraq, sonralar hadisənin özünün və onun tədqiqatlarının inkişafı prosesində “resurs lənətinin” daha “zəif” versiyası əsaslandırılmışdır. Bu özünü onda göstərirdi ki, reallıqda təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələrdə bir qayda olaraq onlardan istifadənin səmərəliliyi kapitalın başqa növlərinin istifadəsindən daha aşağı səviyyədədir. Bundan başqa təbii ehtiyatların bolluğunun institutların keyfiyyətindən asılı olaraq iqtisadi artıma həm müsbət və həm də mənfi təsir göstərə bilməsində ifadə edilən “şerti lənət” fərziyyəsi irəli sürülmüşdür. Nəhayət, əks nöqteyi-nəzərlərin tədqiqi göstərir ki, resurs lənəti resursların bolluğundan deyil, onların hasilatından alınan gəlirlərinin qeyri-səmərəli istifadəsindən baş verir. Bütün bu və bir sıra başqa məsələlər iqtisadi ədəbiyyatda əsaslı şəkildə araşdırılmışdır.[112]

Beləliklə, neft gəlirlərinin səmərəli, əsaslandırılmış istifadəsi neft hasil edən ölkələrin əsas problemlərdən biridir.

Bu şəraitdə potensial təhdidlərin aradan qaldırılmasının, iqtisadi artımın təmin edilməsinin və stimullaşdırılmasının geniş yayılmış və effektiv alətlərindən biri kimi bərpa olunmayan resurslar fondları çıxış edir. Bu gün üçün sayı 30-dan çox olan bu fondlar keçən əsrin 70-ci illərində yaradılmağa başlamışdır. Bunlar arasında aparıcı yer neft fondlarına mənsubdur. Fondların məqsədi iqtisadiyyatın xammal hasilatından alınan gəlirlərdən asılılığının azaldılmasından, iqtisadiyyata inflyasiya təzyiqinin azalmasından və gəlirlərin toplanmasından ibarətdir.

Neft fondlarının yaradılmasının və istifadəsinin bir neçə yolları var:

1. Dəyişkən xarici iqtisadi konyunktura şəraitində cari büdcə tarazlığının təmin edilməsi üçün stabilləşdirici fondlar;
2. Uzun müddətli perspektivə məqsədlənmiş gələcək nəsillərin yığıcı fondları;
3. Təbii rentanın toplanması və əhali arasında bölüşdürülməsi.

Neft fondlarının fəaliyyətinin dünya təcrübəsi onu göstərir ki, onlar üçün qeyd edilən funksiyaların 2 və ya 3-nin yerinə yetirilməsi xasdır. Buna baxmayaraq, neft fondunun yaradılması hələ iqtisadiyyatı üzləşdiyi problemlərin həllinə zəmanət vermir. Əsas məsələ onun vəsaitlərinin səmərəli istifadəsidir.

Azərbaycan dövləti hələ “böyük neftin” hasilatına qədər mühafizə işlərinə başlayır, Dövlət neft fondunu yaratmaqla iqtisadiyyatına neft ixracından gəlirlərinin daxil olması ilə bağlı təhdidlərin qətt edilməsi, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafının, indiki və gələcək nəsillərin rifahının təmin edilməsi, başqa sözlə Yeni neft strategiyasının üçüncü istiqamətinin reallaşdırmasına mühüm əsas yaradır.

Beləliklə, neft strategiyasının növbəti mərhələsi ölkənin neft yataqlarının müştərək işlənməsindən əldə olunan neft gəlirlərinin toplanmasına və onların rəşional istifadəsinə, bu vəsaitlərin qabaqcıl sahələrin inkişafına yönəldilməsinə və mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik layihələrin reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Ölkədə makroiqtisadi stabilliyin dəstəklənməsi, maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığının azaldılması;
2. Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi məqsədi ilə əsas ümummilli layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
3. Neft və qazın bərpa olunmayan təbii resurs olduğunu nəzərə alaraq neft resurslarından əldə edilən gəlirlərin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və vəsaitlərin gələcək nəsillər üçün yığılması.

Neft Fondunun gəlirləri bir neçə mənbədən formalaşdırılır:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə olunan xalis gəlir;
- neft-qaz müqavilələrin imzalanması və ya onların reallaşdırılması ilə bağlı bonuslar;
- karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsilə bağlı akrhesabı ödənişlər;
- neft-qaz layihələrinin reallaşdırılmasından əldə olunan dividendlər;
- Azərbaycanın ərazisi ilə neft və qazın nəqlindən əldə olunan tranzit ödənişləri;
- neft-qaz müqavilələri çərçivəsində investorlar tərəfindən verilən aktivlərdən əldə olunan gəlirlər;

- qrantlar və yardımın digər növləri;
  - Neft Fondunun aktivlərinin idarə edilməsindən əkdə olunan gəlirlər;
- həmçinin mövcud qanunvericiliyə müvafiq başqa gəlirlər də aiddir.

Cədvəl 3-də Dövlət Neft Fondunun gəlirləri və toplanmış vəsaitlərin artım dinamikası əks olunur.

Cədvəl 3

ARDNF-in vəsaitlərinin artım dinamikası (milyon dollar)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ARDN F-in gəlirləri	221,3	289,6	366,0	323,1	705,0	1106,9	2185,5	14532,2	10172,1	16309,3	19799,9	17405,4
ARDN F-in aktivləri	491,5	692,2	815,6	964,0	1394,3	1454,5	2475,4	11219,2	14900,4	22766,8	29800,0	34129,4

Mənbə: ARDNF-in müvafiq illər üzrə illik hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəldən görünür ki, 2001-2012-ci illər ərzində Neft Fonduna ümumi daxil olmalar 83,7 milyard dollar təşkil etmişdi. Bunun da 34,1 milyard dolları və ya 40,7 %-i Fondun yığımı və müvafiq olaraq 49,6 milyard dolları və ya 59,3 %-i Fond xərcləri təşkil etmişdir.

Neft hasilatının və neftin dünya qiymətlərinin illik artım sürətinin təhlilini yuxarıda cədvəl 1-də verilmiş göstəricilər əsasında tərtib edilmiş məlumatlar əsasında aparmaq olar.

Cədvəl 4

Neft hasilatı və neft qiymətlərinin illik artım templəri

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Neft hasilatı, mlyn ton	1,027	1,007	1,006	1,432	1,455	1,319	1,045	1,133	1,008	0,898	0,952
Neftin dünya qiymətləri doll./bar	1,024	1,152	1,327	1,425	1,195	1,111	1,344	0,634	1,289	1,399	1,004
Hasilatın dəyərlə qiymət .ləndirilməsi, mlrd doll.	1,051	1,160	1,336	2,040	1,738	1,466	1,403	0,718	1,299	1,256	0,955

Mənbə: cədvəl 1-in məlumatları əsasında tərtib olunub

Şon üç ildə qiymət amilinin təsiri müəyyən dərəcədə güclənsədə ümumən nəzərdən keçirilən dövrdə hasil edilən neftin və ixracının hasilatın dəyər kəmiyyətinə təxminən eyni dərəcədə təsir göstərmişdir. Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə tam əsas verir ki, neftə dünya qiymətlərinin dəyişməsi başlıça makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasına güclü təsir göstərir. Bu baxımdan neftə dünya qiymətlərinin dəyişməsi ölkənin iqtisadi inkişafının, şaxələnməsinin, ÜDM-in, büdcə gəlirlərinin artırılmasının, investisiya fəallığının və sairənin güclənməsinin mühüm xarici (ekzogen) amili kimi nəzərdən keçirilməlidir.

2.2. Neft resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin investisiya amilləri

Müasir dövrdə ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir mərhələsinə daxil olmuşdur ki, onun gələcək inkişafı həlledici dərəcədə həyata keçirilən investisiya-innovasiya siyasətin xarakteri və səmərəliliyi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, təhlil göstərir ki, iqtisadi inkişafın artım amillərinin nisbətinin dəyişməsinin milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi proporsiyalarının təkmilləşdirilməsi son nəticədə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi dərəcəsinin yüksəldilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin maddi əsasını investisiya qoyuluşları təşkil edir. Ümumən, transformasiya şəraitində investisiya siyasəti çoxşaxəli, kompleks və eyni zamanda güclü multiplikator effektinə malik olan bir problem olduğunu nəzərə alaraq əməli baxımdan onun bütün istiqamətlər üzrə səmərəli reallaşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu problem xüsusən, keçidin ilkin mərhələsində investisiya resurslarının məhdud olduğu bir şəraitdə onun miqyasının, prioritet istiqamətlərinin və təyinatının düzgün və səmərəli müəyyənləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Belə bir şəraitdə ölkədə reallaşdırılan investisiya siyasəti büdcə xərclərinin strukturunda real investisiyalara, maliyyə aktivlərinə, dövriyyə vəsaitlərinin artımına yönəldilən investisiyalarla portfel investisiyalar arasında perspektiv inkişaf baxımından tarazlığın gözlənilməsi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki, son nəticədə investisiya prosesində istifadə olunan resurslar sahələrarası zəncirvari qarşılıqlı təsirə malik olmaqla investisiyaya və innovasiyaya olan tələbin artmasını təmin edən “investisiya multiplikatoru mexanizminin” işə düşməsinə səbəb olur. Fikrimizcə, bu zaman əhali gəlirlərinin, büdcə vəsaitlərinin Azərbaycanda artması, neft fondunun yaradılması, ondan istifadənin şəffaflığının təmin olunması, habelə müəssisələrin, bankların maliyyə vəsaitlərinin artması sayəsində məcmu tələbin yüksəlməsi də bu gün milli iqtisadiyyatın inkişafına zəmin yaradan çox mühüm amillərdən hesab edilməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, ölkənin malik olduğu iqtisadi inkişafın əsas və tərəqqi amilləri mümkün qədər birgə hərəkəti təmin edilsin.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq yaxın gələcəkdə Azərbaycanda innovasiya yönümlü elə bir investisiya siyasəti formalaşdırılmalı və reallaşdırılmalıdır ki, onlar ölkənin malik olduğu resurs potensialından smərəli və optimal istifadəyə səbəb olmaqla davamlı inkişaf modelinə keçidi təmin etsin. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin investisiya siyasəti təhlükəsizlik problemi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, Milli iqtisadiyyatların makrosəviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyinin meyarları bir qayda olaraq ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının strateji məqsədləri və Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişaf modelinə keçid meyarları ilə üst – üstə düşür.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyata və təcrübəyə əsaslanaraq iqtisadi və investisiya təhlükəsizliyinin meyarlarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: iqtisadi və investisiya təhlükəsizliyinin ümumiləşdirici meyarı kimi ÜDM – də ümumi investisiyaların yığımının xüsusi çəkisi göstərilə bilər. Qeyd etmək istərdiki ki, qeyd olunan xüsusi çəki Azərbaycanda təşkil edir. Bununla belə, kapital tutumlu xammal – yanacaq sahələri ölkə iqtisadiyyatının strukturunda yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bununla belə, fikrimizcə, Azərbaycan bu gün ölkədə əsas kapitalın yeniləşməsi və modernləşməsi proqramını reallaşdırmaq üçün kifayət qədər investisiya resurslarına malikdir. Bunun üçün fikrimizcə, iqtisadi artımın 10% ətrafında artım tempinin saxlanması və məlum Marşal proqramının xarakterinə uyğun olaraq real sektora illik investisiyaların 20 – 25% artırılması məqsədəuyğundur.

Maliyyə və səhmlərin kapitallaşması prosesində investisiya risklərinin indikatorları makro, mezo, mikro, regional və sahə səviyyəsində nəzərə alınmalıdır. İntestisiya təhlükəsizliyinin makroiqtisadi indikatorları investisiyaların artımının ÜDM – in artımına təsirini prizmasından qiymətləndirmək lazımdır. Rusiya alimlərinin hesablarına görə investisiya və innovasiyaların hər 3 %-i artımı ÜDM-in 1-2 % artımına səbəb olur.

Təhlil göstərir ki, bu gün Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik təmin olunmuş, innovasiya inkişaf modelinə keçid üçün kifayət qədər elmi-texniki, maddi potensial institusional baza, start kapitalı yaradılmışdır. Ona görə də ölkəmiz bu gün əsas problem milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun kəmiyyət artımında deyil, əsas

məsələ onun innovasiya xarakterinin gücləndirilməsi, onun optimal prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən, onun sadə, texnoloji və təkrar istehsal strukturunun təkmilləşdirməklə milli innovasiya sisteminin yaradılmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, əməli baxımdan səmərəli investisiya siyasətinin reallaşdırılması ölkədə effektiv investisiya mühitinin yaradılması ilə birbaşa bağlıdır. Öz növbəsində ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasının investisiya mühitinin zəruri şərtlərindən də biri Milli reallıqları nəzərə alan maliyyə sisteminin seçilməsi ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, investisiyaların maliyyə mənbələrinin iki modeli xüsusilə geniş yayılmışdır. İqtisadi ədəbiyyatda maliyyə şərti olaraq mənbələrinin strukturunda xüsusi investorların təşkil etdiyi sistem amerikan modeli adlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici investorların Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı prosesinə cəlb edilməsinə əsaslanan Amerikan modeli eyni zamanda maliyyə bazarının tam liberallaşdırılmasını da nəzərdə tutur. İnteraksiyaların maliyyələşdirilməsinin məlum Amerikan sistemindən fərqli olaraq Alman modelində əsas güc, ölkənin öz Milli maliyyə qurumlarının üzərinə düşür. Bu modeli eyni zamanda daha çox istehsal üzərində bank kapitalına və bank nəzarətinə söykənir.

Əgər keçidin birinci onilliyində Azərbaycanda investisiyaların maliyyələşdirilməsində Amerikan modeli üstünlük təşkil edirdisə, son 5 ildə ümumi investisiyaların strukturunda daxili mənbələrin kəskin artması bu gün ölkəmizdə investisiyaların maliyyələşdirilməsinin Alman modeli hökmran xarakter alır.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyasında yaxın və nisbətən uzaq gələcəkdə dünya iqtisadiyyatında artım məhz innovasiya amilinin təsiri altında baş verəcəyi xüsusi vurğulanmaqla qeyd olunur ki, Azərbaycanda neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi alternativ və bərpa olunan alınan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi və s. investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqaməti olaraq qalacaqdır.

Təhlil göstərir ki, ÜDM, məcmu investisiya, daxili və xarici investisiyaların artım nisbətlərinin dəyərləndirilməsi iqtisadi inkişafın xarakterində baş verən dəyişiklikləri dəyərləndirməyə imkan verir. Son illərdə Azərbaycanda ÜDM-in, iqtisadiyyata yönəldilmiş məcmu, daxili və xarici investisiyaların artım nisbətində mühüm irəliləyişlər baş vermişdir.

Cədvəl 5

Azərbaycanda ÜDM və iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar (%-lə)

İllər	ÜDM artım	İqtisadiyyata yönəldilmiş məcmu investisiyalar		İqtisadiyyata yönəldilmiş xarici investisiyalar		İqtisadiyyata yönəldilmiş daxili investisiyalar	
		Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi	Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi	Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi
2000	100	100	-	100	-	100	-
2003	151,5	329,4	59,4	399,2	46,3	203,8	13,1
2004	180,8	451,3	68,2	542,1	52,7	287,6	15,5
2005	265,5	522,1	53,8	558,1	37	457,3	16,8
2006	397,3	574,9	29,6	544,1	24,1	630,3	15,5
2007	601,1	802,8	36,5	690,5	20,2	983,4	16,3
2008	805,5	1033,3	34,9	678,2	14,7	1674,3	20,2
2009	754,5	812,6	29,4	529,6	12,4	1324,4	17,00
2010	901,0	1095,1	33,2	786,4	15,4	1631,4	17,7
2011	1083	1323,2	33,4	797,6	13,00	2217,1	19,5
2012	1145	1571,4	37,5	977,4	15,1	2639,1	22,5

Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2008-ci ildə səh.380, 503, 504, 505, 506, Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2009-cu ildə səh. 342, səh 375 əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2013-cü ildə səh.399, 400, 531, 532

Cədvəldən göründüyü kimi, 2000-2012-ci illərdə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun məcmu investisiya qoyuluşunun, habelə daxili və xarici

investisiyaların artım tempi, eləcə də məcmu investisiyaların, daxili və xarici investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi ayrı-ayrı illərdə fərqli olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, öyrənilən dövr ərzində investisiyaların artımının ÜDM-in artım sürətini üstələmə əmsalı 1,37 olmuşdur. Eyni zamanda bu illərdə məcmu investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi 2000-2006-cı illərdə yüksəlməsi müşahidə olunsa da, sonrakı illərdə bəzi tərəddüdlərə baxmayaraq onun xüsusi çəkisi aşağı düşməyə meyl etmişdir. İntestisiyaların ÜDM-də ən yüksək xüsusi çəkisi 2003-2004-cü illərə təsadüf edir. Fikrimizcə, belə dinamika qanunauyğun hesab edilməlidir, çünki ölkəmizdə “Əsrin müqaviləsi”nə uyğun olaraq reallaşdırılan neft strategiyası nəticəsində bu sektora yönəldilən böyük həcmli investisiyalar artıq öz bəhrəsini 2006-cı ildən verməyə başladı ki, bunun da sayəsində ÜDM-də investisiyaların xüsusi çəkisi kəskin aşağı düşməyə meyl etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil olunan dövr ərzində xarici investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi ayrı-ayrı illərdə tərəddüdlərə baxmayaraq, onun xüsusi çəkisi 2003 və 2004-cü illərdəki 46,3 və 52,7 %-dən müvafiq olaraq 2011-2012-ci illərdə 13 və 15,1 %-ə enmişdir. Bunlarla yanaşı, 2003-2012-ci illərdə daxili investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi 13,1%-dən 2012-ci ildə 22,5% yüksəlmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq, , 2003-2012-ci illərdə daxili investisiyaların artım tempi xarici investisiyaların artım tempini 2,7 dəfə üstələmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı ayrı-ayrı illərdə Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların ümumi investisiyaların strukturunda xüsusi çəkisinin dinamikasının konkret təhlili bu sahədə real vəziyyəti daha aydın görməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların xüsusi çəkisi

İllər	Ümumi investisiyalar	Daxili investisiyaların xüsusi çəkisi	Xarici investisiyaların xüsusi çəkisi
2000	100	35,7	64,3
2005	100	31,3	68,7

2006	100	39,1	60,9
2007	100	44,7	55,3
2008	100	57,8	42,2
2009	100	58,1	41,9
2010	100	53,1	46,9
2011	100	59,1	40,9
2012	100	59,8	40,2

Cədvəl müəllif tərəfindən Müstəqil Azərbaycan 20 Statistik göstəriciləri səh. 328, Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2013-cü ildə səh.399-400

Cədvəldəngöründüyü kimi, əgər 2000-ci ildə respublikamızda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturunda daxili investisiyaların payı, 35,7%, xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 64,3% təşkil edirdisə, 2008-ci ildən başlayaraq artıq ümumi investisiyaların strukturunda daxili investisiyaların xüsusi çəkisi xarici investisiyaları üstələyərək 57,8%-ə çatmışdır. Nəticədə 2012-ci ildə ümumi investisiyaların strukturunda daxili investisiyaların payı 59,8%-ə yüksəlmiş, xarici investisiyaların payı isə azalaraq 40,2%-ə düşmüşdür. Bu da bir daha son illərdə ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşması nəticəsində maliyyə imkanlarının kəskin artması ilə izah edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda investisiyaların iqtisadi inkişafdakı rolunun dəyərləndirilməsində ümumi investisiyaların neft və qeyri-neft sektoruna yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşlarının dinamikasının təhlili maraq doğurur.

Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar

Cədvəl 7

İllər	O cümlədən		
		Neft sektoru xüsusi çəkisi %-lə	Qeyri-neft sektoru xüsusi çəkisi %-lə
2000	100	51,9	48,1
2001	100	58,7	41,3
2002	100	68,8	31,2
2003	100	73,2	26,8
2004	100	75,3	24,7

2005	100	65,2	34,8
2006	100	54,7	45,3
2007	100	47,2	52,8
2008	100	29,4	70,6
2009	100	26,6	73,4
2010	100	29,9	70,1
2011	100	24,3	76,0
2012	100	25	75,0

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2009-ci ildə Statistik məcmuənin materialları əsasında hesablanmışdır. səh. 502, 504, Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2013-cü ildə, səh 531

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2000-2012-ci illərdə Azərbaycanda əsaslı kapitalla yönəldilmiş investisiyaların strukturunda neft sektorunun xüsusi çəkisi 40,6%-dən 75,3%-ə yüksəlmiş, müvafiq olaraq qeyri-neft sektorunun payı 59,4%-dən 24,4%-ə enmişdir. Son illərdə ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşmasından əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəlməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 2004-cü ildəki 24,7%-dən 3 dəfəyə yaxın artaraq 75%-ə çatmışdır. Ümumən, bu illərdə qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi təxminən 3 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiyanın yaxın illərdə davam edəcəyi gözlənilir. Belə ki, Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyasında yaxın illərdə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun əsasən qeyri-neft sektorunun hesabına təmin edilməsi strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Təhlil göstərir ki, ümumən investisiyaların iqtisadi inkişafdakı rolunu, habelə iqtisadi artımın strukturunda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini qiymətləndirərkən sənayeyə, o cümlədən hasiledici və emaledici sahələrə, habelə elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalına yönəldilən investisiyaların nisbətində baş verən dəyişikliklər bir tərəfdən ÜDM-in strukturunda baş verən dəyişiklikləri, digər tərəfdən iqtisadiyyatın şaxələnməsi dərəcəsini, habelə ölkənin enerji təhlükəsizliyini və əhalinin suya olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsini dəyərləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 8

Azərbaycanda sənaye sahələrinə yönəldilmiş investisiyaların strukturu

Göstəricilər /	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
----------------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

illər									
Bütün sənaye sahələri	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Hasiledici sənaye	73,0	89,4	78,9	81,2	68,4	64,7	69,1	60,4	64,0
Emaledici sənaye	12,1	2,8	2,6	6,7	10,0	11,2	11,9	15,8	14,2
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı	14,9	7,8	18,5	12,1	21,6	24,1	19,0	19,4	22,0

Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın 2009 – ci ildə statistik göstəriciləri əsasında hesablanmışdır, səh364,371,501,503 Azərbaycan Statistik göstəriciləri 2013-cü ildə,səh. 535,536, 537

Cədvəldən görünüyü kimi, ümumən, 2000-2012-ci illərdə sənayeyə yönəldilən investisiyaların strukturunda hasiledici sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi 9 punkt aşağı düşmüş, emaledici sənayenin xüsusi çəkisi isə 2,1 punkt artmışdır. Bu illərdə, habelə elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalına yönəldilən investisiyaların, ümumi sənayeyə yönəldilən investisiyaların strukturunda xüsusi çəkisi artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, elektrik enerjisi, qaz və su istehsalına investisiya sərfinin xüsusən, 2008-ci ildən kəskin artması, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinə, eləcə də Bakının və rayonların su təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı yönəldilən vəsaitlərin kəskin artması ilə izah edilməlidir.

Ümumən, araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ölkədə səmərəli investisiya və innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində dövlətin effektiv tənzimləmə siyasətinin reallaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, ümumi halda investisiya-innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi, təşkilati, maliyyə fəaliyyəti, habelə ölkədə əlverişli qiymət-vergi, və gömrük siyasətinin aparılmasını, haqsız rəqabətin aradan qaldırılmasını, bürokratik və məmur özbaşınalığının minimuma endirilməsini nəzərdə tutur.

Bu baxımdan hər bir ölkədə yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində siyasi, texniki, istərsə də, innovasiya inkişaf yolunun təminatçısı kimi dövlət çıxış edə bilər. Belə ki, elmi – texniki tərəqqi şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi, hər şeydən əvvəl onun innovasiya prosesinə təsir dərəcəsi və imkanları ilə müəyyənləşir. Prof. Əhmədov M.A.-nın qeyd etdiyi kimi,

keçid mərhələsində dövlət konkret şəraitə uyğun olaraq ölkədə elmi – texniki tərəqqinin üstün istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün işlənib hazırlanan Milli innovasiya sistemi aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

- iqtisadi artımın uzunmüddətli qanunauyğunluqlarını;
- -ikincisi, texniki – beynəlxalq iqtisadi inkişafın qlobal istiqamətlərini;
- üçüncüsü, Milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərini;
- dördüncüsü, bazarın tələblərini;
- beşincisi, Milli iqtisadiyyatın inkişafının start vəziyyətini;
- altıncısı, resurslar balansını və ondan istifadə dərəcəsini;
- yeddincisi, bazara keçid şəraitində Milli iqtisadiyyatın yeni tələblərdən irəli gələrək strukturun deformasiya dərəcəsini.

Bununla belə, inkişaf konsepsiyasının xarakterinə qeyd olunan obyektiv amillərlə yanaşı, hər bir konkret dövrdə bu proses subyektiv və xarici amillərin də güclü təsiri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə innovasiya siyasəti strateji və taktiki baxımdan formalaşdırılır. Dövlət innovasiya siyasətinin strategiyası ölkənin sosial – iqtisadi və ictimai – siyasi inkişafının uzunmüddətli konsepsiyaları əsasında formalaşdırılır. İnnovasiya siyasətinin strategiyasının seçimi öz növbəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin, sosial – iqtisadi məqsədlərə uyğun olaraq onun əsas məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Zənnimizcə respublikamızda təhlükəsiz və etibarlı investisiya proseslərin reallaşmasının strategiya və metodologiyasını əsaslandırılması, investisiya siyasətinin təhlükəsiz, məqsədli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, investisiya, büdcə və ixrac effektivliyi göstəricilərinin qiymətləndirilməsini ekoloji müdafiə dərəcəsinə uyğun investisiya strategiyasının effektivliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün xarakterik etibarlı meyar və sistemlərinin seçilməsini, perspektiv proqramların elmi cəhətdən əsaslandırılmasını və nəzarətin həyata keçirilməsini, habelə müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlərin hərəkətə gətirilməsini tələb edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublika iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və dünyada öz mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından neft sənayesini dirçəltmək zəruriyyətində qalmışdır. Lakin bu sahənin yenidən bərpa olunması böyük həcmdə investisiya qoyuluşlarının tətbiqini tələb edirdi. O dövrdə daxili investisiya imkanlarının demək olar ki, olmaması digər investisiya mənbələrin axtarılmasını zərurətə çevirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir çox mütəxəssislərin rəyinə görə yalnız Azərbaycanın daxili potensialından istifadə etməklə dənizdə yerləşən yataqların istismar edilməsi 20-25 ildən sonra mümkün ola bilərdi. Müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial problemləri olan dövlətimiz üçün bu variant heç vaxt qənaətbəxş hesab oluna bilməzdi. Məhs belə bir vəziyyətdə Azərbaycana məxsus neft yataqlarının işlənməsi məqsədilə xarici şirkətlərlə əməkdaşlığı yeganə çıxış yolu kimi dəyərləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə neft sənayesinə investisiya qoyuluşlarını şərtləndirən amillər müxtəlif ola bilər ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi;
- yeni yataqların mənimsənilməsi;
- sahənin infrastrukturunun yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi;
- istismarda olan yataqlarda hasilatın səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.

Göründüyü kimi yuxarıda qeyd olunan və ümumiyyətlə neft sektoruna investisiya qoyuluşlarını şərtləndirən başlıca amillər yaxın keçmişdə neft sənayemiz üçün xarakterik olmuşdur. Uzunmüddətli inkişaf dövrü ərzində sahədə istehsal infrastrukturunun formalaşmasına baxmayaraq, ona xas olan xarakterik xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində tənəzzül meyllərinin qarşısının alınması mümkün olmamışdır. Bütün bunlar respublikanın neft sənayesinə ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb ola biləcək və müxtəlif istiqamətləri əhatə edən investisiya qoyuluşlarını zərurətə çevirmişdir. Bu baxımdan neft sənayesində investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- yeni neft yataqlarının istismarına investisiyalar;
- yeni neft yataqlarının və strukturların kəşfiyyatına investisiyalar;
- neft sənayesinin infrastrukturunun inkişafına investisiyalar;
- köhnə neft yataqlarının reabilitasiyasına investisiyalar.

Beləliklə, ilk dəfə olaraq 1994-cü ilin 20 sentyabrında «Azəri», «Çıraq» yataqlarını tam, «Günəşli» yatağının isə dərinlikdə yerləşən hissəsini əhatə edən və miqyasına görə beynəlxalq xarakter daşıyan HPBS tipli «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Müqavilə dünyanın 8 ölkəsinə mənsub olan 12 iri neft şirkəti arasında imzalanmış və ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. «Əsrin müqaviləsi» bağlanan zaman müqavilənin aşağıdakı şərtləri müəyyən edilmişdir:

- müqavilənin müddəti 30 il;
- neft ehtiyatlarının miqdarı 511 milyon ton;
- Azərbaycana çatacaq neftin həcmi 258 milyon ton və 55 milyard kub metr səmt qazı;
- xarici şirkətlərə çatacaq neftin həcmi 64 milyon ton;
- əsaslı və əməliyyat xərclərinə sərf olunacaq neft 194 milyon ton;
- ümumi investisiya qoyuluşunun həcmi 7,4 milyard ABŞ dolları;
- Azərbaycan Respublikasının mənfəəti 34 milyard ABŞ dolları;
- xarici şirkətlərin mənfəəti 8 milyard ABŞ dolları;
- xalis mənfəətdə Azərbaycan Respublikasının payı 80%.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə çətinlikləri baxımından ARDNŞ 1995-ci ildə müqavilədəki qalan iştirak payının maliyyələşdirilməsi şərti ilə öz payının 5%-ni TPAO-na, 5%-ni isə Ekson şirkətinə vermişdir. Bununla yanaşı olaraq müqavilənin imzalandıqdan bu günə qədər onun məzmununda digər analogi dəyişikliklər də baş vermişdir.

Müqavilənin şərtlərinə görə ilk 8-10 il ərzində investisiya xərcləri tam ödənilməli idi. Ona görə ki, investisiya qoyuluşu müxtəlif banklardan götürülən kreditlər hesabına təmin edilməsi və bu kreditlərin illik faizləri neftdən alınan gəlir hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əgər 8-10 il ərzində

götürülən kreditlər ödənilməsə idi kreditin faizi ilbəl artacaqdır ki, bu da Azərbaycan üçün məqbul hesab edilə bilməzdi. Məhz bunu görə də ümumi gəlirin əksər hissəsi investisiya xərclərinin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Lakin buna baxmayaraq ilk illərdə ümumi gəlirin 30%-ə qədər Azərbaycan dövlətinə və investorlara xalis gəlir kimi ödənilirdi. Neftin hasilatı artdıqca müvafiq olaraq bu gəlirlər də artırdı. «Əsrin müqaviləsi» neft sənayemizin yeni mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çoxsaylı müqavilələri çəkib gətirmiş və respublikaya külli miqdarda investisiya axınını təmin etmişdir. Ümumilikdə, xarici neft şirkətləri ilə quruda və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan yataqları əhatə edən 30 qədər neft müqaviləsi imzalanmışdır. Lakin bu sazişlərdə «Əsrin müqaviləsi»ndən fərqli olaraq, perspektivli strukturlarda kəşfiyyat işləri aparılmalı və kommersiya əhəmiyyətli yataq açılarsa onun işlənməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar olaraq investorlar kəşfiyyat dövründə investisiya qoyuluşunda müəyyən risk daşımış olurlar. Müqavilə şərtlərinə görə perspektivli strukturlarda kəşfiyyat dövrü 3-5 il, kommersiya əhəmiyyətli yataq açılarsa onların işlənmə dövrü isə 25 il nəzərdə tutulmuşdur. Əgər kəşfiyyat dövründə yataq açılmazsa, investorun kəşfiyyat işlərinə çəkdiyi xərclər ödənilmidir.

«Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində qoyulan investisiyalar respublikamızın iqtisadiyyatının dirçəldilməsində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Müqavilə üzrə ilk neft 1997-ci il noyabrın 12-də «Çıraq» platformasında hasil olunmuş və onun dünya bazarına çıxarılması təmin edilmişdir. Qeyd edək ki, «Əsrin müqaviləsi»nin imkanlarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə yataqların tam miqyaslı işlənməsi proqramı hazırlanmış və onların reallaşması üç fazada müəyyənləşdirilmişdir. 2001-ci ilin avqustun 30-da «Əsrin müqaviləsi»nin ilk mərhələsi, Faza-1 layihəsinin başlanması qərara alınmışdır. Bu layihə «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsinə yönəldilmişdir. «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsi 3,4 milyard dollar vəsait xərclənmişdir. Bu fazada işlərin davam etmə müddəti minimum 20 il nəzərdə tutulmuşdur. Faza-1 layihəsi çərçivəsində görülən işlər

nəticəsində analoqu olmayan Səngəçal terminalı gündə 360 min barrel və ya 48,6 min tona yaxın nefti qəbul etmək və kəmərlə ixrac üçün emal etmək qabiliyyətinə malikdir.

«Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarının işlənməsinin Faza-2 layihəsi «Azəri» yatağının şərq və qərb hissələrinin işlənilməsinə yönəldilmişdir. «Faza-1» və «Faza-2» layihələri birlikdə «Azəri» yatağının tam miqyaslı işlənilməsini başa çatdıracaqdır. Faza-2 layihəsi Azərbaycanda həyata keçirilən ən çox vəsait tələb edən neft layihəsidir. Onun işlənməsi 5,2 milyard dollara başa gələcəyi, bu məbləğin 3,8 milyard dolları obyektlərin tikintisinə və öncə qazma əməliyyatlarına sərf olunağı, qalan hissəsi isə gələcək istismar dövrü ərzində xərclənəcəyi nəzərdə tutulur.

«Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının işlənməsinin yekun mərhələsi, yəni Faza-3 layihəsi «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin tam işlənməsini əks etdirir. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə «Əsrin müqaviləsi»nin tam icrası reallaşacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, adambaşına düşən sərmayələrə görə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının respublikaları arasında birinci yeri tutur və bir çox Şərqi Avropa ölkələrini ötüb keçir. İmzalanmış bütün müqavilələrinin tam reallaşdırılacağı təqdirdə Azərbaycana birbaşa sərmayələrin gözlənilən həcmi isə 60 milyard dollardan artıq təşkil edəcəkdir.

Məlumdur ki, investisiya qoyuluşlarının sosial səmərəsi nöqtəyi nəzərdən əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda həyata keçirilən layihələrin reallaşdırılması istiqamətində respublikamız yüzlərlə xarici şirkətlə əməkdaşlıq edir. Bu bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən xarici sərmayənin respublikamıza güclü axınını təmin edir və yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır.

«Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində ekologiya problemlərinə xüsusi fikir verilmişdir. Belə ki, hazırda burada xarici neft şirkətləri tərəfindən müasir

ekoloji standartlar tətbiq edilir. Digər tərəfdən, layihənin reallaşdırılmasının hər bir fazasının ətraf mühitə və sosial-iqtisadi sahəyə təsirin qiymətləndirilməsi hesabatları mövcuddur. Belə ki, istər Xəzərin Azərbaycan sektorunda flora və faunaya, istərsə də quru ərazilərdə yerləşən obyektlərin ətraf mühitə mənfi təsirinin minimuma endirilməsi məqsədi ilə müasir dünya standartlarına uyğun texnologiyalar tətbiq edilir.

Yuxarıdakı araşdırmalardan aydın olur ki, respublikamızda neft sektorunun aparıcı sahə olması ilə əlaqədar olaraq bu sahəyə yönəldilən xarici investisiyalar ölkədə həm iqtisadi, həm də sosial problemlərin həlli istiqamətində müsbət təsir effekti yaradır. Bu baxımdan müvafiq sahəyə yönəldilən xarici investisiyaların mühüm makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsinin vəziyyəti də maraq doğurur.

Ümumən, neft sənayesinə qoyulan xarici investisiyaların həcmində baş verən kəmiyyət dəyişikliyi, əsaslı surətdə ÜDM-in dinamikasına təsir etməkdədir. Aparılan araşdırmaların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, neft sektorunda həyat keçirilən layihələr üzrə ölkəyə cəlb olunan xarici investisiyalar bu sahə ilə yanaşı olaraq, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının sosial-iqtisadi səmərəliliyi istehsal prosesinin keyfiyyət dəyişikliyinə təmin olunduğu zaman daha yüksək olur ki, bu da dolayısı ilə əmək məhsuldarlığının artımını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, respublikamıza cəlb olunan xarici investisiyaların əhəmiyyətli bir hissəsi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində və xüsusilə də neft sənayesində məhz əsas istehsal fondlarının inkişafına yönəldilməkdədir.

Bütün bunlar öz növbəsində neft sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinə sistemli təhlilini və dəyərləndirilməsini tələb edir.

2.3 Neft sektorunun milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Makroiqtisadi göstəricilərinin qarşılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsinin effektiv alətlərdən birisi də statistik metodlar olduğundan, neft sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini tədqiqatda ekonometrik modellər, korrelyasiya-reqressiya təhlili vasitəsilə həyata keçirilir. İlk olaraq neft qiymətinin iqtisadi artıma təsiri qiymətləndiriləcək. Qeyd olunan göstəricilər arasındakı asılılıq aşağıda verilən tənlik vasitəsilə əks olunur.

1. Neft qiyməti və iqtisadi artım

$$LGDP = 0.38*LOP + 0.63*LINV(-1) + 2.8 + [AR(1)=1.15, AR(2)=-1.06]$$

LGDP – ÜDM (loqarifmik səviyyədə)

LOP – Neft qiymətləri (loqarifmik səviyyədə)

LINV – Əsas kapitalla investisiyalar (loqarifmik səviyyədə)

Cədvəl 1.1 Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOP	0.384854	0.150483	2.557459	0.0431
LINV(-1)	0.633747	0.092322	6.864541	0.0005
C	2.809711	0.459782	6.110966	0.0009
AR(1)	1.152714	0.238492	4.833353	0.0029
AR(2)	-1.061270	0.294060	-3.609021	0.0112
R-squared	0.985538	Mean dependent var		9.308419
Adjusted R-squared	0.975896	S.D. dependent var		0.838893
S.E. of regression	0.130242	Akaike info criterion		-0.935883
Sum squared resid	0.101779	Schwarz criterion		-0.755022
Log likelihood	10.14736	F-statistic		102.2166
Durbin-Watson stat	2.340032	Prob(F-statistic)		0.000012

Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, neft qiymətlərindəki 1%-lik artım ÜDM-in 0.38%-lik artımı ilə nəticələnir. Əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının 1%-lik artımı isə bir illik gecikmə ilə ÜDM-i 0.63% artırır.

Reqressiya analizinin nəticələrini adekvat hesab etmək olar: sərbəst dəyişənlərin əmsalları, sərbəst hədd və determinasiya əmsalı 0.01 və 0.05 səviyyələrində statistik əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda determinasiya əmsalının

0.98 qiymət alması asılı dəyişənin variasiyasının 98%-nin modelə daxil edilən dəyişənlərin variasiyası ilə izah edildiyini göstərir ki, bu da determinasiya əmsalı üçün yüksək göstərici hesab edilir. Darbin-Vatson statistikasının 2-yə yaxın qiymət alması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını deməyə əsas verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AR(1) və AR(2) – nin modelə daxil edilməsi məhz qalıqlar arasındakı avtokorrelyasiyanı aradan götürmək məqsədi daşıyır. Qurulmuş modelin alternativlərilə müqayisəsində Akaike və Şvarz kriteriyaları nəzərə alınmışdır.

Qalıqların korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM(Serial Korrelyasiya testi) testləri də nəticələrin uzunmüddətli əlaqələrin təhlilində istifadəyə yararlı olduğunu deməyə əsas verir.

Q-statistikasının ehtimal qiymətlərinin 0.1-dən yüksək olması qalıqların avtokorrelyasiya və hissəvi avtokorrelyasiya xüsusiyyətləri daşmadığını deməyə əsas verir ki, bu da model üçün arzuolunan haldır.

Normallıq testinin nəticələri göstərir ki, qalıqlar 0 orta, aşağı standart kənarlaşma, 0-a yaxın Skewness, 3-ə yaxın Kurtosis, 0-a yaxın Jarque-Bera qiyməti ilə normal paylanmaya yaxın şəkildə paylanmışdır və bu nəticələri də adekvat hesab etmək olar. Qalıqlar heteroskedastiklik xüsusiyyəti daşımır.

2. Neft qiyməti və İxrac

$$LEX = 2.04*LOP + 0.96 + [AR(2)=-0.55]$$

LEX – İxrac (loqarifmik səviyyədə)

LOP – Neft qiyməti (loqarifmik səviyyədə)

Cədvəl 2.1 Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOP	2.042931	0.048576	42.05664	0.0000
C	0.961993	0.172035	5.591854	0.0005
AR(2)	-0.551419	0.145529	-3.789060	0.0053
R-squared	0.991247	Mean dependent var		8.288293
Adjusted R-squared	0.989059	S.D. dependent var		1.234830
S.E. of regression	0.129164	Akaike info criterion		-1.028460
Sum squared resid	0.133468	Schwarz criterion		-0.919943

Log likelihood	8.656531	F-statistic	452.9814
Durbin-Watson stat	1.787645	Prob(F-statistic)	0.000000

Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, neft qiymətlərindəki 1%-lik artım ixracın 2.04%-lik artımı ilə nəticələnir. Determinasiya əmsalının 0.99 olması neft qiymətləri variasiyasının ixracın variasiyasını 99% izah etdiyini göstərir ki, bu da ixracın neft qiymətlərindən yüksək səviyyədə asılı olduğunu deməyə əsas verir.

Bərabərliyə daxil olan sərbəst dəyişənin əmsalı, sərbəst həddi və determinasiya əmsalı ən yüksək – 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlıdır. Durbin-Watson əmsalının 1.8 (2-yə yaxın) qiymət alması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını deməyə əsas verir. AR(2)-nin modelə daxil edilməsi məhz qalıqlar arasındakı avtokorrelyasiyanı aradan götürmək məqsədi daşıyır. Qurulmuş modelin alternativlərilə müqayisəsində Akaike və Şvarz kriteriyaları nəzərə alınmış və əmsal qiymətləri ən kiçik olan model seçilmişdir.

Qalıqların korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri də nəticələrin uzunmüddətli əlaqələrin təhlilində istifadəyə yararlı olduğunu deməyə əsas verir.

3. Neft qiyməti, real effektiv məzənnə və rəqabət qabiliyyəti.

Neft qiyməti və real effektiv məzənnə

Nominal effektiv məzənnə - manatın ticarət partnyoru olan ölkələrin valyutalarına nəzərən ikitərəfli nominal məzənnələrinin dəyişməsinin ticarət xüsusi çəkiləri nəzərə alınmaqla həndəsi ortasını əks etdirən indeks.

Real effektiv məzənnə - manatın ticarət partnyoru olan ölkələrin valyutalarına nəzərən ikitərəfli real məzənnələrinin (nominal məzənnə dəyişikliyi və hər iki ölkədə baş verən inflyasiya nəzərə alınmaqla) dəyişməsinin ticarət xüsusi çəkiləri nəzərə alınmaqla həndəsi ortasını əks etdirən indeks. İndeksin yüksəlməsi manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsini əks etdirir.

Nəzəri cəhətdən neft qiymətinin yüksəlməsi ölkəyə xarici valyuta axınını sürətləndirir ki, bu da manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə, başqa sözlə milli

valyutanın bahalaşmasına səbəb olur. Manatın xarici valyutalara nəzərən bahalaşmasının isə müxtəlif kanallarla və müxtəlif şəkildə (müsbət və ya mənfi) Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri ehtimal edilir:

1. Manatın məzənnəsi və inflyasiya. Milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsi ölkəyə idxal olunan məhsulların manatla ifadədə ucuzlaşmasına səbəb olur (digər şərtlər sabit qaldıqda) və idxal qiymətlərinin aşağı düşməsi ölkədə ümumi inflyasiya səviyyəsini aşağı salır. Əsas funksiyası ölkədə qiymət stabilliyini təmin etmək olan Mərkəzi Bank məhz məzənnə kanalından istifadə etməklə qiymətləri tənzimləyir (pul kütləsi əsasən fiskal ekspansiyanın təsiri altında olduğundan aralıq hədəf olaraq seçilməsi hazırda məqsədəuyğun hesab edilmir)
2. Manatın məzənnəsi və maliyyə stabilliyi. Manatın məzənnəsinin bahalaşması maliyyə - bank sektorunun xarici öhdəliklərinin daha asan yerinə yetirilməsinə imkan verir ki, bu da bank sektoru stabilliyi və ümumilikdə iqtisadiyyatda maliyyə stabilliyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən milli valyutanın möhkəmlənməsi xaricdən vəsait cəlb edən bankların cəlb edilən vəsaitlərdən istifadəyə görə əldə etdiyi mənfəət marjını artırır.
3. Manatın məzənnəsi və xarici investisiyalar. Manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsi, eyni zamanda, ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırır. Belə ki, milli valyutanın davamlı olaraq tədricən möhkəmlənəcəyini gözləyən xarici investor vəsaitlərini həmin ölkədə yerləşdirməklə xarici valyutanın ucuzlaşmasından əlavə mənfəət əldə edə bilər və sonuncu da ölkəyə kapital axınını sürətləndirə bilər. Ancaq bu tip investisiyalar bir çox hallarda “isti pullar” olur. “İsti pullar” isə iqtisadiyyatın maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarını ödəməsinə baxmayaraq maliyyə stabilliyi üçün ciddi risk faktoru hesab edilir.
4. Manatın məzənnəsi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti. Manatın real effektiv məzənnəsinin möhkəmlənməsi yerli məhsulların xarici alternativlərinə qarşı qiymət rəqabətində uduzmasına şərait yaradır. Burada

əsasən, qeyri-neft idxal çəkili və qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnəyə xüsusi diqqət olunmalıdır. Qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnənin möhkəmlənməsi idxala alternativ olan yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini aşağı salır, məzənnə möhkəmlənməsi səbəbindən ucuzlaşan xarici məhsullar daxili bazarı doldurur və alternativ yerli məhsulları daxili bazarda sıxışdırır. Qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnənin möhkəmlənməsi isə beynəlxalq bazarlara çıxarılan qeyri-neft məhsullarının həmin bazarlarda qiymət rəqabəti baxımından mövqeyini zəiflədir. Faktiki ixrac olunan məhsulların mövqeyini zəiflətməklə yanaşı, real məzənnənin möhkəmlənməsi həm də qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını aşağı salır.

3.1 Neft qiyməti və qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnə

$$LREEREX = 0.14*LOP(-1) + 4.04 + [MA(4)=-0.81, BACKCAST=2005Q2]$$

LREEREX - qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnə (loqarifmik səviyyədə)

LOP – neft qiyməti (loqarifmik səviyyədə)

Cədvəl 3.1.1 Regressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOP(-1)	0.142878	0.039098	3.654385	0.0023
C	4.036208	0.167223	24.13670	0.0000
MA(4)	-0.814177	0.065722	-12.38823	0.0000
R-squared	0.645136	Mean dependent var		4.646264
Adjusted R-squared	0.597821	S.D. dependent var		0.057091
S.E. of regression	0.036205	Akaike info criterion		-3.648200
Sum squared resid	0.019663	Schwarz criterion		-3.499805
Log likelihood	35.83380	F-statistic		13.63485
Durbin-Watson stat	1.390359	Prob(F-statistic)		0.000422

Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, neft qiymətinin 1% yüksəlməsi bir rüblük gecikmə ilə qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnənin 0.14% möhkəmlənməsinə səbəb olur ki, bu da nəzəri cəhətdən qeyri-neft sektorunun ixrac qabiliyyətini (yerli məhsulların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini) aşağı salır (bu barədə 3.1.2 alt başlığında qeyd olunur). Determinasiya əmsali 0.65-ə

bərabərdir ki, bu da neftin bir rüblük gecikməli qiymətinin variasiyasının qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnənin variasiyasını 65% izah etdiyini ifadə edir. Determinasiya əmsalı 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlıdır.

Eyni zamanda modelə sərbəst dəyişən kimi daxil edilmiş neft qiymətlərinin loqarifması və sərbəst hədd də 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlıdır. Darbin-Vatson statistikasının 1.4-ə bərabər olması (qeyri-müəyyənlik intervalında olması) qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olub-olmaması ilə bağlı qəti fikir söyləməyə imkan vermir.

Qalıqların digər xüsusiyyətləri yuxarıda göstəriləndi qaydada korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri ilə yoxlanılmış və modelin adekvat olduğu müəyyən olunmuşdur.

3.2 Qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnə və qeyri-neft ixracı

$$DLNOEX = -2.4 * DLREEREX(-1) - 0.074 + [MA(4)=0.91, BACKCAST=2005Q3]$$

DLNOEX – qeyri-neft sektoru ixracının (loqarifmik səviyyədə) dəyişməsi

DLREEREX - qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnənin (loqarifmik səviyyədə) dəyişməsi

Cədvəl 3.2.1 Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DLREEREX(-1)	-2.418124	0.764162	-3.164412	0.0069
C	-0.073665	0.099349	-0.741481	0.4707
MA(4)	0.910627	0.055155	16.51039	0.0000
R-squared	0.653031	Mean dependent var		0.035415
Adjusted R-squared	0.603464	S.D. dependent var		0.345565
S.E. of regression	0.217606	Akaike info criterion		-0.053475
Sum squared resid	0.662934	Schwarz criterion		0.093563
Log likelihood	3.454538	F-statistic		13.17470
Durbin-Watson stat	1.947612	Prob(F-statistic)		0.000605

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi neft qiymətinin 1% yüksəlməsi bir rüblük gecikmə ilə qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnənin 0.14% möhkəmlənməsi ilə nəticələnir və 3.2.1 reqressiyasının nəticələrindən aydın olur ki, qeyri-neft ixrac çəkili real effektiv məzənnə artımının 1% yüksəlməsi bir rüblük gecikmə ilə qeyri-neft sektoru ixracı artımının 2.4% azalmasına səbəb olur. Nəticələr neft qiyməti artımının qeyri-neft sektoru ixracı üzərində daraldıcı təsirə malik olduğunu göstərir ki, bu da yerli məhsulların xarici bazarlarda rəqabət aparma qabiliyyətilə bağlı əvvəldə qeyd olunmuş nəzəri mülahizəni təstiqləyir.

Determinasiya əmsalının 0.65-ə bərabər olması və 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlı alınması asılı dəyişənin variasiyasının 65%-nin sərbəst dəyişənin variasiyası ilə izah edildiyini ifadə edir. Digər 35% isə modeldə nəzərə alınmayan faktorların təsiridir. Darbin-Vatson əmsalının 2-yə çox yaxın (1.95) qiymət alması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını deməyə əsas verir.

Qalıqların korreloloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri də nəticələrin qısamüddətli əlaqələrin təhlilində istifadəyə yararlı olduğunu deməyə əsas verir.

3.3 Neft qiyməti və qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnə

$$LREERIM = 0.17*LOP(-1) + 3.9 + [MA(4)=-0.85, BACKCAST=2005Q2]$$

LREERIM - qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnə (loqarifmik səviyyədə)

LOP – neft qiyməti (loqarifmik səviyyədə)

Cədvəl 3.3.1 Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOP(-1)	0.173869	0.044988	3.864819	0.0015
C	3.915967	0.192719	20.31959	0.0000
MA(4)	-0.846421	0.049941	-16.94825	0.0000
R-squared	0.650683	Mean dependent var		4.662375
Adjusted R-squared	0.604108	S.D. dependent var		0.064172
S.E. of regression	0.040377	Akaike info criterion		-3.430092
Sum squared resid	0.024455	Schwarz criterion		-3.281696

Log likelihood	33.87082	F-statistic	13.97050
Durbin-Watson stat	1.614572	Prob(F-statistic)	0.000375

Qiymətləndirmənin nəticəsində məlum olur ki, neft qiymətinin 1% yüksəlməsi bir rüblük gecikmə ilə qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnənin 0.17% möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bu isə nəzəri baxımdan yerli məhsulların daxili bazarlarda xarici alternativlərilə rəqabət qabiliyyətini zəiflətməklə idxalı artırmalıdır. (Real məzənnə möhkəmlənməsinin qeyri-neft idxal həcminə təsiri növbəti bərabərlikdə qeyd olunub). Determinasiya əmsalı sərbəst dəyişənin variasiyasının asılı dəyişənin variasiyasını 65% izah etdiyini göstərir.

Modelin sərbəst dəyişəni, sərbəst həddi və determinasiya əmsalı 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlıdır. Durbin-Vatson statistikasının qeyri-müəyyənlik intervalına düşməsi (1.6) qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olub-olmamasını müəyyən etməyə imkan vermir. Digər 35%-i isə modeldə nəzərə alınmayan faktorların təsiri kimi qiymətləndirmək olar.

Qalıqların digər xüsusiyyətləri yuxarıda göstəriləndiyi qaydada korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri ilə yoxlanılmış və modelin adekvat olduğu müəyyən olunmuşdur.

3.4 Qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnə və qeyri-neft idxalı

$$DLNOIM = 0.78*DLNIP + 2.93*DLREERIM(-4) - 0.01 + [MA(2)=-0.87, BACKCAST=2006Q2]$$

DLNOIM – qeyri-neft idxalının (loqarifmik səviyyədə) dəyişməsi

DLNIP - əhalinin pul gəlirlərinin (loqarifmik səviyyədə) dəyişməsi

DLREERIM - qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnənin (loqarifmik səviyyədə) dəyişməsi

Cədvəl 3.4.1 Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DLNIP	0.782025	0.267713	2.921134	0.0153
DLREERIM(-4)	2.931042	1.456265	2.012712	0.0718
C	-0.013560	0.024424	-0.555175	0.5910
MA(2)	-0.836980	0.323750	-2.585266	0.0272
R-squared	0.621035	Mean dependent var		0.071349
Adjusted R-squared	0.507345	S.D. dependent var		0.218939
S.E. of regression	0.153672	Akaike info criterion		-0.673033
Sum squared resid	0.236152	Schwarz criterion		-0.490445
Log likelihood	8.711232	F-statistic		5.462544
Durbin-Watson stat	2.039413	Prob(F-statistic)		0.017489

Regressiya analizinin nəticələrinə görə əhalinin pul gəlirlərindəki artımın 1% yüksəlməsi qeyri-neft idxalının artım tempini 0.78% yüksəldir və qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnənin artım (məhkəmlənmə) tempinin 1% yüksəlməsi 4 rüblük gecikmə ilə qeyri-neft idxalının artım tempini 2.93% yüksəldir. Göründüyü kimi, real məzənnə məhkəmlənməsinin idxal artımına təsiri kifayət qədər yüksək səviyyədədir, bu isə öz növbəsində yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və daxili bazardan sıxışdırılmasına səbəb olur. İdxalın real məzənnədən yüksək səviyyədə asılılığı eyni zamanda inflyasiyanın tənzimlənməsində məzənnə kanalının transmissiya qabiliyyətinin qənaətbəxş olduğunu deməyə əsas verir.

Əhalinin pul gəlirlərinin dəyişməsinə aid əmsal 0.05, real məzənnə dəyişməsinə aid əmsal isə 0.1 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlıdır. Determinasiya əmsalı sərbəst dəyişənlərin variasiyasının asılı dəyişənin variasiyasını 62% izah etdiyini göstərir. Durbin-Watson statistikasının 2-yə bərabər olması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını qəti şəkildə deməyə əsas verir.

Qalıqların digər xüsusiyyətləri yuxarıda göstəriləni qaydada korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri ilə yoxlanılmış və modelin adekvat olduğu müəyyən olunmuşdur.

3.5 Neft qiyməti və inflyasiya

Neft qiymətlərinin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatında müxtəlif kanallarla – birbaşa və dolaylı şəkildə qiymətlərin ümumi səviyyəsinə təsir göstərir. Bu kanalları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

1. Məzənnə kanalı və inflyasiya - əvvəldə də qeyd olunduğu kimi neft qiymətlərinin yüksəlməsi manatın məzənnəsini bahalaşdırmaqla idxal qiymətlərini aşağı salır və ölkədə ümumi inflyasiya göstəricisinə azaldıcı yöndə təzyiq göstərir.
2. Fiskal ekspansiya kanalı və inflyasiya – neft qiymətlərinin yüksəlməsi büdcənin xarici valyuta ilə daxilolmalarını artırır, həmin xarici valyuta daxilolmaları Mərkəzi Bank tərəfindən manata konvertasiya edilir və büdcə hesabına yerləşdirilir, daha sonra isə müvafiq məqsədlər üçün xərclənir. Bu isə son nəticədə dövriyyədə pul kütləsinin artmasına və inflyasiyanın sürətlənməsinə səbəb olur.
3. Neft qiymətləri və idxal olunan xərc inflyasiyası – neft qiymətlərinin yüksəlməsi neft idxal edən ölkələrdə istehsal xərclərini yüksəldir və xərc inflyasiyasına səbəb olur. Həmin xərc inflyasiyası isə bu ölkələrdən idxal edilən məhsulların üzərində digər ölkəyə gəlir və qiymətlərin ümumi səviyyəsinə təsir göstərir.

$$LCPI = 4.32 + 0.092 * LNQ$$

Burada, *LCPI* – istehlak qiymətləri indeksinin loqarifması

LNQ – neft qiymətlərinin loqarifması

Cədvəl . Reqressiya analizinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNQ	0.092140	0.020352	4.527387	0.0009
C	4.324276	0.073525	58.81376	0.0000
R-squared	0.650763	Mean dependent var		4.652564
Adjusted R-squared	0.619014	S.D. dependent var		0.071062
S.E. of regression	0.043863	Akaike info criterion		-3.274876
Sum squared resid	0.021163	Schwarz criterion		-3.187960
Log likelihood	23.28669	F-statistic		20.49723
Durbin-Watson stat	1.907600	Prob(F-statistic)		0.000862

Qiymətləndirmənin nəticələrinə görə neft qiymətlərinin hər 1%-lik artımı istehlak qiymətləri indeksinin (inflyasiyanın) təqribən 0.1% yüksəlməsilə nəticələnir ki, bu da o qədər də yüksək elastiklik hesab olunmur. Modeldən alınan digər nəticəyə görə inflyasiyanın variasiyasının 65.1%-i neft qiymətlərinin

variasiyası ilə izah edilir, qalan 34.9%-i isə modeldə nəzərə alınmayan faktorların təsirindən dəyişir.

Model statistik baxımdan əhəmiyyətli alınmışdır: həm sərbəst dəyişənin əmsalı, həm də sabit hədd statistik baxımdan 0.01 əhəmiyyətlilik səviyyəsində etibarlıdır. F-statistikanının kifayət qədər yüksək qiymət alması determinasiya əmsalının da 0.01 əhəmiyyətlilik səviyyəsində etibarlı olduğunu göstərir. Darbin- Watson statistikasının 2-ə yaxın (1.9) qiymət alması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını göstərir ki, bu da model üçün arzuolunan haldır.

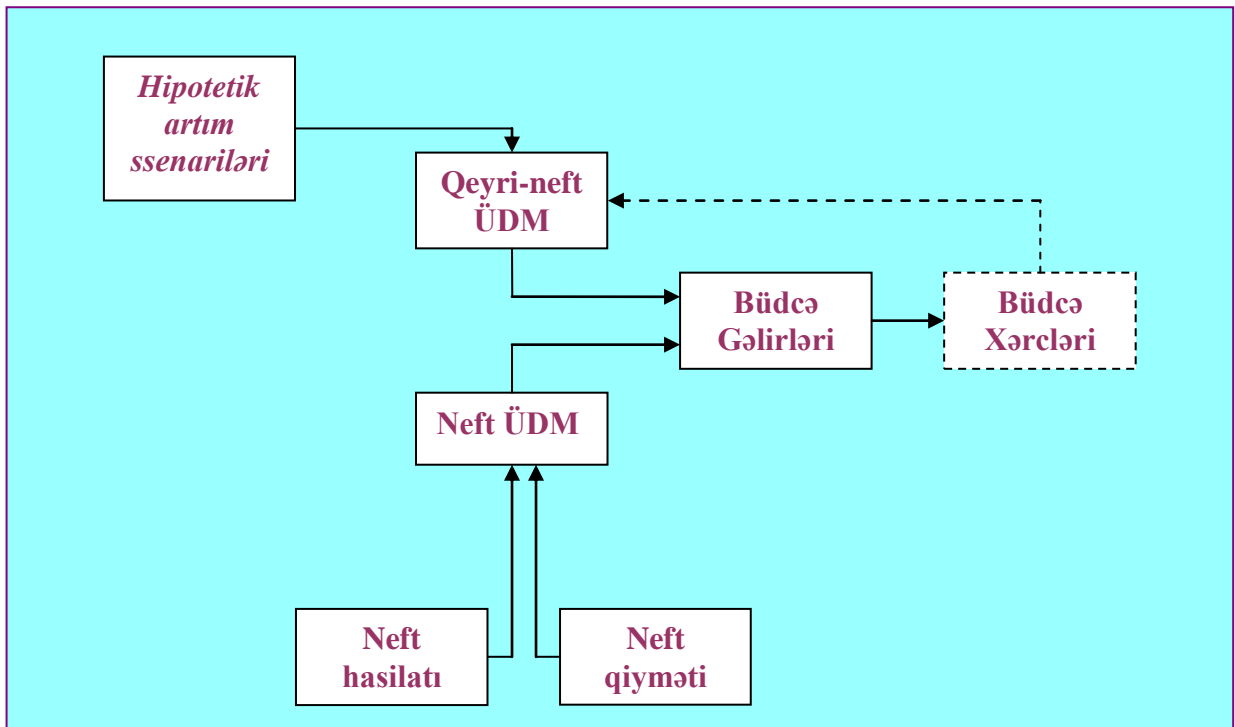
Qalıqların digər xüsusiyyətləri - korreloqram, normallıq, heteroskedastiklik və Breusch-Godfrey LM testləri ilə yoxlanılmış və modelin adekvat olduğu müəyyən olunmuşdur.

FƏSİL III QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ NEFT GƏLİRLƏRİNDƏN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ ÜZRƏ DÖVLƏTİN TƏNZİMLƏMƏ SİYASƏTİ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ

3.1 Neft gəlirlərindən istifadənin dövlət mexanizmi və ondan istifadənin təkmilləşdirilməsinin əsas yolları

Təhlil göstərir ki, son 10 ildə ölkə büdcəsinin formalaşmasında neft gəlirlərinin payı kəskin yüksəlmişdir. Eyni zamanda o da məlumdur ki, neft sektorundan əldə olunan gəlirlər hesabına son illərdə qeyri-neft sektorunun üstün inkişafı təmin olunmuş və onun nəticəsidir ki, büdcə gəlirlərinin strukturunda onun həcmi xeyli artmışdır. Məlumdur ki, yaxın illərdə ölkəmizdə neft hasilatının azalacağı proqnozlaşdırılır. Dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq neft gəlirlərindən optimal və səmərəli istifadə olunması ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması bütün bu proseslərin proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan bu sahədə mövcud ola biləcək halları dəyərləndirmək məqsədi ilə perspektiv dövr üçün büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft amili və uzunmüddətli ssenarilər. Biz tədqiqat gedişində büdcənin gəlir hissəsinin formalaşma bazasını əsasən ölkə ərazisində istehsal edilən məhsul və xidmətlər təşkil etdiyindən gəlirlərin proqnozlaşdırılmasında ÜDM-in proqnoz ssenarilərindən istifadə etmişik. Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq büdcə gəlirlərinin formalaşmasında sərbəst dəyişənlər qismində neft daxil olmaqla ÜDM və qeyri-neft ÜDM-i kimi müəyyən olunmuşdur. Proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasını qeyri-xətti – loqarifmik reqressiya modelləri təşkil edir.

Model asılılıqlarının blok-sxemi

Neft ÜDM-in modelləşdirilməsində əsas determinantlar olaraq neft hasilatı (mln. tonla) və neftin dünya bazarı qiyməti (dollar/barrellə) seçilmiş, qeyri-neft sektorunda ÜDM-in proqnoz ssenariləri isə hipotetik stabil artım ssenariləri şəklində qurulmuşdur.

Neft ÜDM-in proqnoz ssenarilərinin qurulmasında neftin dünya bazarı qiymətinin hipotetik inkişaf ssenarilərindən istifadə olunmuşdur. Pessimist ssenari üçün neft qiyməti 50 dollar/barrel, orta hal ssenarisi üçün 75 dollar/barrel, optimist ssenari üçün isə 90 dollar/barrel müəyyən olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunda buraxılışın həcmnin (bazar dəyərilə) proqnozlaşdırılması üçün qurulan ssenarilərdə sektor üzrə artım tempi əsas götürülmüş, pessimist ssenaridə bu artım 5%, orta hal ssenarisində 7%, optimist ssenaridə isə 9% müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, neft qiymətləri və qeyri-neft sektorunun artım tempinin müxtəlif kombinasiyalarından 9 proqnoz ssenarisi hazırlanmışdır.

Mənzərənin daha aydın əks etdirilməsi məqsədilə hesablamalarda iqtisadiyyatda ümumi qiymət dəyişiklikləri nəzərə alınmamışdır. Başqa sözlə, 2013-cü ildən etibarən hər bir proqnoz ili üçün hesablanmış məbləğ 2012-cü ilin baza qiymətlərilə ifadə olunmuşdur.

Hesablamaların statistik bazası 2000-2012-cü illəri əhatə edir. Baza Dövlət Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi məlumatlarına əsaslanır.

Ekonometrik model, reqressiya analizi və proqnoz nəticələri

Blok-sxemdə də göstərildiyi kimi modeldə asılılıqlar aşağıdakı qaydada ifadə olunmuşdur:

- i.** Neft ÜDM = f (Neft qiyməti, Neft hasilatı)
- ii.** Qeyri-neft ÜDM_n = Qeyri-neft ÜDM₂₀₁₂ * (1+artım tempi)ⁿ
- iii.** Bütçə gəlirləri = f (ÜDM)

i. Neft ÜDM-nin tənliyi üçün qiymətləndirmənin nəticələri aşağıda təqdim olunmuşdur:

$$\text{LNUDM} = 1.12 * \text{LNH} + 1.04 * \text{LNQ} - 6.83$$

Burada, LNUDM – neft ÜDM-in loqarifması

LNQ – neft qiymətinin loqarifması

LNH – neft hasilatının loqarifması

Dependent Variable: LNUDM

Method: Least Squares

Date: 11/12/13 Time: 15:16

Sample: 2000 2012

Included observations: 13

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNH	1.121549	0.126871	9.058168	0.0000
LNQ	1.040203	0.124950	8.019482	0.0000
C	-6.830964	0.859138	-7.988715	0.0000
R-squared	0.994989	Mean dependent var		8.857048
Adjusted R-squared	0.993987	S.D. dependent var		1.157378
S.E. of regression	0.089745	Akaike info criterion		-1.784517

Sum squared resid	0.080541	Schwarz criterion	-1.654144
Log likelihood	14.59936	F-statistic	992.8893
Durbin-Watson stat	1.166837	Prob(F-statistic)	0.000000

Nəticələrdən də göründüyü kimi, neft hasilatının hər 1%-lik artımı neft ÜDM-nin 1.12%-lik artımı ilə nəticələnir. Buraxılışın neft qiymətlərinə görə elastikliyi isə nisbətən daha aşağı, 1.04-dır. Yəni, neft qiymətindəki hər 1%-lik artım bu sektorda 1.04%-lik artımla nəticələnir. Sərbəst dəyişənlərin variasiyası asılı dəyişənin variasiyasını 99% izah edir ki, bu da çox yüksək göstəricidir və model üçün arzuolunan haldır.

Əmsallar və sərbəst hədd 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik etibarlıdır. Determinasiya əmsalı da həmçinin, 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik etibarlıdır. Durbin- Watson statistikasının qeyri-müəyyənlik intervalına düşməsi qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə imkan vermir.

Neft qiymətinin 50, 75 və 90 dollar/barrellik qiymət ssenariləri üzrə model əsasında proqnoz hesablamalarının nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl. Neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.

	Neft ÜDM ssenariləri (mln.manatla)		
	pessimist	orta	Optimist
	50\$/barrel	75\$/barrel	90\$/barrel
2013	25812,1	35078,5	40266,4
2014	24715,7	33588,4	38555,9
2015	22981,2	31231,3	35850,2
2016	20638,1	28047,1	32195,1
2017	18140,8	24653,2	28299,3
2018	14226,4	19333,5	22192,8
2019	11445,3	15554,1	17854,5
2020	8526,0	11586,8	13300,4
2021	6123,6	8321,9	9552,7
2022	4202,2	5710,7	6555,3
2023	3299,4	4483,9	5147,1
2024	2723,0	3700,5	4247,8

Göründüyü kimi, neft hasilatının zirvəsidən sonrakı illərdə neft sektorunda buraxılışın həcmi sürətlə azalmağa başlayır və proqnoz dövrünün sonunda 2012-ci ildəki buraxılışın 10.5%-nə bərabər olur.

ii. Qeyri-neft sektorunda buraxılışın həcmnin proqnozlaşdırılması əvvəldə qeyd olunan formada stabil artım ssenariləri üzrə aparılmışdır və nəticələr aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir:

Cədvəl. Qeyri-neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.

	Qeyri-neft ÜDM-in artım ssenariləri		
	pessimist	orta	optimist
	5%	7%	9%
2013	19063,0	20557,5	22138,1
2014	20016,2	21996,5	24130,5
2015	21017,0	23536,3	26302,3
2016	22067,8	25183,8	28669,5
2017	23171,2	26946,7	31249,8
2018	24329,8	28832,9	34062,2
2019	25546,3	30851,2	37127,8
2020	26823,6	33010,8	40469,3
2021	28164,8	35321,6	44111,6
2022	29573,0	37794,1	48081,6
2023	31051,7	40439,7	52409,0
2024	32604,2	43270,4	57125,8

iii. Bütçə gəlirləri üçün qiymətləndirmələrin nəticələri aşağıdakı kimidir:

$$\text{LBG} = 1.39 * \text{LUDM} - 4.64$$

Burada, LBG – bütçə gəlirlərinin loqarifması

LUDM – ÜDM-in loqarifması

Dependent Variable: LBG

Method: Least Squares

Date: 11/12/13 Time: 15:25

Sample: 2000 2012

Included observations: 13

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LUDM	1.391472	0.025413	50.94699	0.0000
C	-4.644038	0.246900	-17.59433	0.0000
R-squared	0.995780	Mean dependent var		8.181067

Adjusted R-squared	0.995396	S.D. dependent var	1.211057
S.E. of regression	0.082171	Akaike info criterion	-2.019391
Sum squared resid	0.074273	Schwarz criterion	-1.932476
Log likelihood	15.12604	F-statistic	2595.595
Durbin-Watson stat	1.907600	Prob(F-statistic)	0.000000

Qiymətləndirmənin nəticələrini qənaətbəxş hesab etmək olar. Belə ki, t-statistikanın yüksək qiymətləri həm əmsalın, həm də sərbəst həddin 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlı olduğunu göstərir. Eyni zamanda, F-statistikanın yüksək qiyməti determinasiya əmsalının da 0.01 əhəmiyyətlik səviyyəsində etibarlı olduğunu deməyə əsas verir. Darbin-Watson statistikasının 2-ə yaxın olması qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını göstərir.

Alınan nəticələrə görə ÜDM-in hər 1%-lik artımı büdcə gəlirlərinin 1.4% artması ilə nəticələnir. Determinasiya əmsalına əsasən söyləmək olar ki, büdcə gəlirlərinin variasiyasının 99.6%-inin ÜDM variasiyası tərəfindən izah edilir.

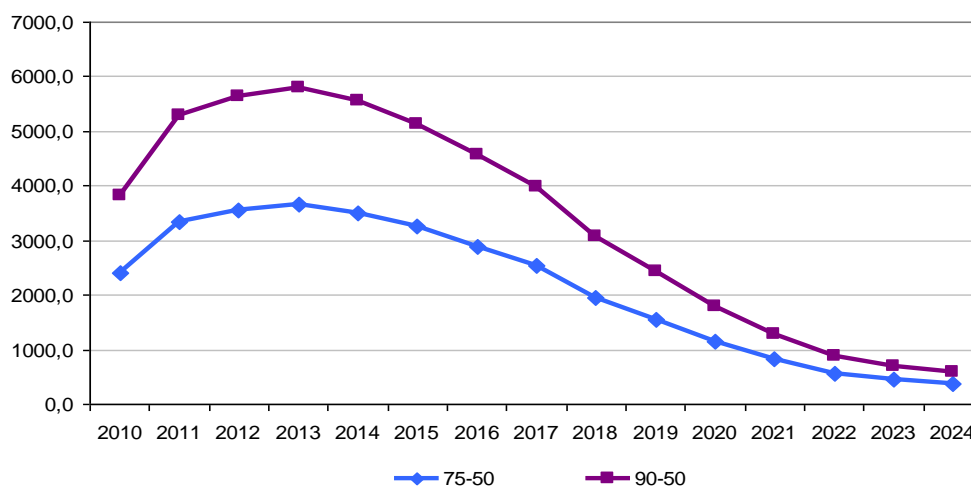
Model əsasında proqnoz hesablamalarının nəticələri aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir:

proqnoz dövrü	Büdcə gəlirləri ssenariləri								
	50\$/barrel			75\$/barrel			90\$/barrel		
	5%	7%	9%	5%	7%	9%	5%	7%	9%
2013	12949,6	13519,4	14128,4	16573,6	17177,5	17821,8	18691,9	19313,2	19975,6
2014	12895,3	13650,9	14476,4	16357,9	17156,8	18027,8	18378,9	19200,0	20094,3
2015	12618,0	13576,1	14647,0	15816,0	16825,9	17951,7	17678,9	18715,5	19869,6
2016	12133,2	13309,9	14656,5	14972,7	16208,1	17617,4	16622,5	17888,3	19330,2
2017	11615,3	13030,2	14688,9	14079,7	15558,5	17286,0	15507,3	17019,4	18782,9
2018	10607,6	12265,3	14259,6	12491,9	14212,2	16274,2	13578,1	15331,4	17429,2
2019	10045,5	11980,5	14370,2	11537,1	13533,1	15988,8	12393,3	14421,7	16912,7
2020	9463,5	11698,4	14534,6	10555,0	12844,4	15739,6	11178,2	13497,1	16424,2
2021	9091,8	11664,5	15019,9	9865,6	12484,5	15889,8	10305,4	12949,3	16381,8
2022	8913,4	11868,8	15830,2	9440,3	12432,4	16433,2	9738,5	12750,6	16773,2
2023	9113,7	12520,4	17206,9	9529,0	12968,0	17689,4	9763,4	13220,2	17960,9
2024	9455,6	13375,5	18907,2	9801,0	13750,4	19314,2	9995,7	13961,3	19542,9

Təqdim olunan cədvəldən də göründüyü kimi proqnoz dövrünün ilk illərində (neft hasilatının zirvəsinə qədər) büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft qiyməti əhəmiyyətli təsirə malik olduğu halda, sonrakı (neft hasilatının zirvəsindən sonra)

dövrədə qeyri-neft sektorunun artım tempi həlledici rol oynayır. Əslində, bu nəticə məntiqi baxımdan tam gözlənilən haldır. Belə ki, neft sektoru qeyri-neft sektoru ilə müqayisədə daha böyük olduğundan və neft pikinə qədər daha sürətlə genişlənəcəyindən büdcə gəlirlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayacaq. 2013-cü ildən sonra isə əksinə, neft sektoru sürətlə daralacağından büdcənin maliyyələşməsi birbaşa olaraq həmin dövrə qədər və ondan sonra qeyri-neft sektorunun hansı sürətlə böyüyəcəyindən asılı olacaq. Söylənilənləri qrafik təsvirdə daha aydın görmək mümkündür:

Qrafik. Neft qiyməti ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlər

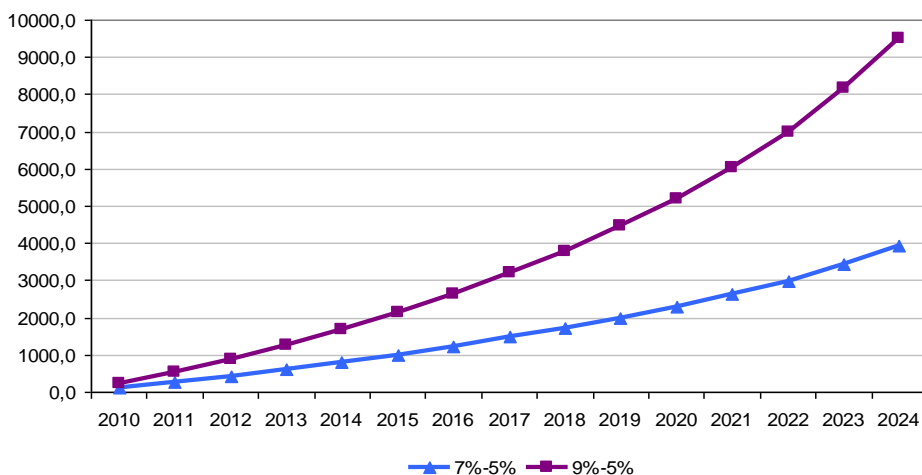
Sadələşdirmə üçün neft qiyməti ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlərin hesablanmasında qeyri-neft sektorunun orta hal ssenarisi (7%-lik stabil artım tempi) götürülmüşdür. Digər ssenarilər üzrə də mənzərə eyni cürdür.

Göründüyü kimi, həm 75dollar/barrel və 50dollar/barrel ssenariləri, həm də 90 dollar/barrel və 50 dollar/barrel ssenariləri arasındakı fərqlər 2013-cü ilədək artır, daha sonra isə sürətlə azalır və proqnoz dövrünün sonunda sadəcə bir neçə yüz milyon təşkil edir. Bu bir tərəfdən müsbət haldır ki, büdcənin neftdən asılılığı çox aşağı səviyyəyə düşmüş olacaq. Ancaq bu özlüyündə yalnız o şərtlə müsbət hal ola bilər ki, qeyri-neft sektoru davamlı şəkildə yüksək artım sürətini saxlamış olsun.

Belə olacağı halda, proqnoz dövrünün hər növbəti ilində qeyri-neft sektorunun artım ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlər daha çox olacaq.

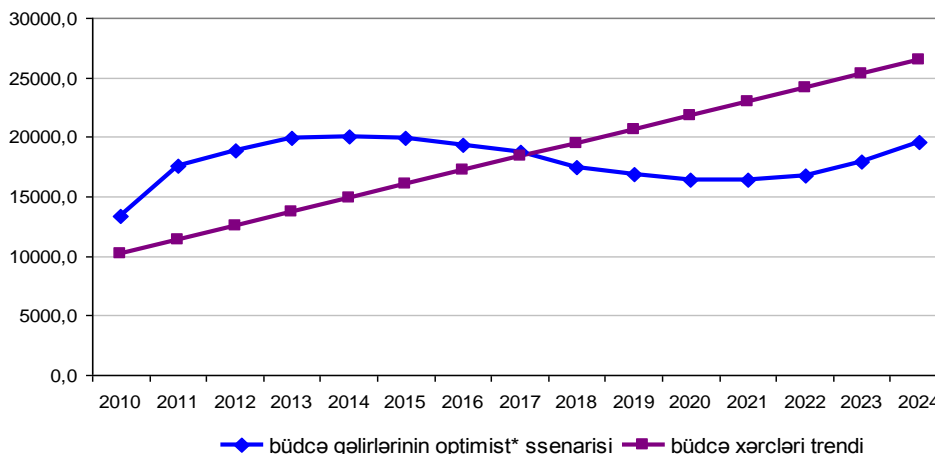
Qrafik. Qeyri-neft sektorunun artım ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlər

Burada da, eyni qaydada sadələşdirmə məqsədilə neft qiymətinin orta hal ssenarisi götürülmüşdür. Göründüyü kimi, davamlı stabil artımın nəticəsi olaraq proqnoz dövrünün sonuna doğru ssenarilər arasındakı fərqlər sürətlə genişlənməkdədir. Dövrün sonunda qeyri-neft sektorunun 9%-lik artım ssenarisilə 5%-lik artım ssenarisi arasında büdcə gəlirlərində təqribən 9.5 mlrd. manatlıq fərq yaranır.

Eyni zamanda digər vacib məqam büdcə xərclərinin optimal artım tempinin müəyyənləşdirilməsidir. 2000-2012-ci illərdə büdcə xərclərinin artım tempinə nəzər saldıqda görünür ki, 12 il ərzində büdcə xərclərində təqribən 23 dəfə artım müşahidə olunub (nominal olaraq). Büdcə xərclərindəki artımın eyni tempə davam etməsi halında həm neft qiymətləri, həm də qeyri-neft sektorunun artım tempi baxımından ən yaxşı hal ssenarisində belə büdcədə maliyyələşmə probleminin yaşanması qaçılmazdır. Bu qrafik təsvirdən daha aydın görünür (burada büdcə xərclərinin trendi 2000-2012-ci illər bazasında qurulmuş xətti trenddir və mənzərəni ümumi şəkildə əks etdirmək məqsədi daşıyır):

Qrafik. Büdcə xərclərinin artım trendi və büdcə gəlirlərinin ən yaxşı hal ssenarisi

Təsvirdən də görüldüyü kimi büdcə xərcləri eyni tempə artacağı halda 2017-ci ildən sonra büdcədə getdikcə genişlənməkdə olan kəsr yarana bilər. Hesablamalara görə, vəziyyətin bu ssenarilə davam edəcəyi halda 2018-2024-cü illər ərzində büdcənin ümumi (7 ildə cəmi) kəsr yüksək həddə çata bilər. Bu isə büdcədə ciddi kəsr probleminin yaranmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da iqtisadiyyatımız üçün məlum iqtisadi təhdidlər yarada bilər.

Aparılan tədqiqat nəticəsində ehtimal olunan problemlərin qarşısının alınması məqsədilə kontr-tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik. Belə ki, büdcə xərclərinin artım tempi əsasən iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətilə birbaşa əlaqələndirilməli və sürətli artım dövründə xərclərin artım sürəti azaldılmalı, əksinə, artım tempinin aşağı düşdüyü və məcmu tələbin daraldığı dövrdə artırılmalı və tələb dəstəklənməlidir.

3.2. Dünya neft bazarında qiymət konyunkturasından asılı olaraq perspektivdə Azərbaycanda neft gəlirlərinin dinamikasının dəyişmə meylləri.

Qlobal maliyyə böhranı milli iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini, hərəkətverici qüvvələrini və amillərini dəyişən şəraitə və tələbə uyğun dərk edilərək yenidən dəyərləndirilməsini kəskin aktuallaşdırdı. Belə bir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin optimallığı və səmərəliliyi hər şeydən əvvəl onun iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi ilə bilavasitə şərtlənir.

İnkişaf etmiş bir çox dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin malik olduğu təbii sərvətlər onun iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaratsa da, bu amil onun dinamik inkişafının həlledici şərti kimi çıxış etmir. Belə ki, nə qədər təzadlı görünsə də, dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin böyük əksəriyyəti təbii resurslarla zəngin olan ölkələr sırasına daxil deyildir. Vaxtı ilə Amerika prezidenti Ruzvelt yazırdı: “ABŞ dövlətinin böyüklüyü və qüdrəti onun malik olduğu sərvətlərlə deyil, bu sərvətlərdən necə istifadə etməyinizlə müəyyənləşir”. Məlumdur ki, Azərbaycanın ən başlıca sərvəti karbohidrogen ehtiyatları ilə bağlıdır. Bu baxımdan dünya təcrübəsi və milli reallıqlar nəzərə alınaraq effektiv neft strategiyasının formalaşdırılması və reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və gələcək inkişafımız üçün müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Bu strategiya özünə həm neftin çıxarılması, emalı, daşınması məhsulun bölgüsü ilə bağlı dünyanın bir çox ölkələri və şirkətləri ilə birgə müqavilələrin bağlanmasını və sairəni özünə daxil edir. Əlbətdə burada ən prinsipial məsələ indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafelərini nəzərə alaraq neft gəlirlərinin bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”ni bağlayaraq və “Neft fondu”nun fəaliyyətinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirməklə Azərbaycanda neft gəlirlərinin idarə olunması və istifadəsinin ən effektiv modelini yaratdı. Bu model neftin ixracından əldə edilən bütün valyuta gəlirlərinin xüsusi neft fondunda toplanması və həmin vasitələrdən mərkəzləşdirilmiş qaydada bütünlükdə ölkənin prioritet sosial-iqtisadi

məqsədlərini reallaşdırmaq üçün şəffaflıq prinsipi tam gözlənilməklə ondan səmərəli istifadəyə imkan verdi. Bu baxımdan bu gün uğurla reallaşdırılan neft strategiyası, Azərbaycanın qlobal maliyyə böhranından ən az itki ilə çıxmasının, iqtisadi-siyasi müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin və sabitliyinin təmin edilməsinin və davamlı inkişafa keçidini şərtləndirən ən başlıca amil hesab edilməlidir.

Aydındır ki, iqtisadi siyasətin müəyyənəşdirilməsi onun uğurunun ilkin mərhələsidir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi siyasətin təhlili göstərir ki, Azərbaycan elə optimal sabitləşmə və iqtisadi inkişaf strategiyası formalaşdırılmış və reallaşdırmışdır ki, demək olar ki, bu ölkəmizdə iqtisadi ədəbiyyatda “gecikmə effekti” adını almış prosesin müşahidə olunmasına gətirib çıxartdı.

Belə ki, bu illərdə Azərbaycanın mütləq üstünlükləri nəzərə alınaraq reallaşdırılan neft strategiyası ölkəmizdə regional inkişaf proqramlarının qəbulu və reallaşdırılmasına zəmin yaratmış qeyri-neft sektorunun inkişafı, ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı konkret problemləri həll etməyə imkan verdi.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu il noyabr ayının 2-də Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi mərasimindəki çıxışında ölkəmizin iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatdığını bəyan etdi. Biz artıq başa çatmış bu prosesin yekunlarından nəticə çıxarmalı, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün nailiyyətlərimizi dərinlən təhlil etməli, cəmiyyətimiz üçün aktuallaşan təkliflər irəli sürməli, yeni paradigmlər haqqında düşünməliyik.

Bu strateji məqsədi əməli cəhətdən uğurla reallaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2012-ci ildə qəbul olunmuş “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” inkişaf strategiyasında səmərəli dövlət tənzimlənməsi və yetkin bazar modelinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşdırılması strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoyulması xüsusi vurğulanır. “Karbonhidrogenlərin satışından əldə edilən gəlirlərin tədricən həmin vəsaitlərin investisiya olunmasından qazanılan

gəlirlə əvəzlənməsi strategiyası həyata keçiriləcək və bu sahədə aparılan işlər intensivləşəcəkdir”

Bütün bunlarla yanaşı milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidinin çox mühüm şərti bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə nə dərəcədə uyğunluğunlaşmasından, milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində bazar və dövlət müdaxiləsinin optimal nisbətinin müəyyənləşdirilməsindən, habelə bu siyasətin bazar subyektlərinin maraqlarının reallaşdırılmasına nə dərəcədə cavab verməsindən birbaşa asılı olur. Eyni zamanda son illərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi göstərir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən bazar və dövlət mexanizmi formalaşdırmadan sırf liberal prinsiplər əsasında davamlı inkişaf baxımından milli iqtisadiyyatın keyfiyyətə yenidən qurulması əslində mümkün olmur. Bu baxımdan son illərdə Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin, o cümlədən iqtisadi artımın sürəti və dinamikası sahəsində əldə olunan uğurlar yaradılan potensial, start kapitalı artıq bu gün ölkəmizin davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün yaxın gələcək üçün işlənilən hazırlanan iqtisadi strategiyanın başlıca məqsədinə çevrilmişsə əməli bir vəzifə kimi qarşıya qoymağa imkan verir, Davamlı inkişafın təmin edilməsi digər amillərlə yanaşı həlledici dərəcədə bütünlükdə, milli iqtisadi sistemin çevikliyindən, başqa sözlə onun dəyişən, daxili, xarici şəraitə və tələbatlara nə dərəcədə tez uyğunlaşması qabiliyyətini də nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən daxili və xarici amillərin iqtisadi mühitin davamlı inkişaf prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir.

Real iqtisadi proseslər gedişində həmin amillərin iqtisadi inkişafa təsiri külli miqdarda obyektiv və subyektiv amillərin təzyiqi altında bu və ya digər istiqamətdə dəyişə bilər. Həmin amillərin davamlı inkişafa təsiri onların yaranması və reallaşdırılması mümkünlüyünü hər bir konkret halda dəyərləndirilməsini və konkret istiqamətlər üzrə müvafiq iqtisadi siyasətin işlənilməsinə tələb edir. Təhlil göstərir ki, bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətinin strukturunda davamlı

inkişafın dövlət tənzimlənməsi əməli olaraq sosial-iqtisadi, siyasi, ekoloji siyasəti vasitəsi ilə reallaşdırılır. Həm də bu zaman davamlı inkişafın dövlət tənzimlənməsi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi, daxili, xarici, investisiya- innovasiya, maliyyə, sənaye, siyasətləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda təhlili və dəyərləndirilməsi çox zəruri şərtlərdən hesab edilməlidir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi strategiyanın mahiyyəti çox bəsit izah olunaraq onu konkret proqram və məqsədli strateji planları ilə qarışdırırlar.

Bununla bağlı bildirmək istədik ki, iqtisadi strategiya dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla hər bir konkret halda ölkənin qarşısında duran strateji vəzifələri səmərəli həll etmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin forma, miqyas və prinsiplərini konseptual əsaslarını müəyyənləşdirir. Həm də bu zaman iqtisadi siyasət əvvəlcə xarici, ayrı-ayrı istiqamətlər, o cümlədən iqtisadi, institusional, struktur, sosial, innovasiya – investisiya, qiymətin əmələgəlmə, maliyyə, pul – kredit, regional siyasətlərin nəzəri əsasları, prinsipləri müəyyənləşdirilir və sonra perspektiv dövr üçün iqtisadi strategiya formalaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud iqtisadi ədəbiyyatda və əməli təcrübədə uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında milli iqtisadiyyatın inkişafı – innersiyalı, ixrac-xammal və innovasiyalı senarisi üzrə üç istiqamətdə nəzərdən keçirilir. Bu problemin dərin təhlilinə ehtiyac duymadığımızı görə sadəcə olaraq onu qeyd etmək istədik ki, innersiyalı inkişaf senarisi enerji-xammal kompleksinin saxlanılmasını; ixrac-xammal ssenarisi ölkənin rəqabət üstünlüklərindən daha tam istifadə olunmasına, irimiqyaslı layihələrin reallaşdırılmasına; innovasiya senarisi isə yüksək, orta və daha yüksək texnoloji üsulların geniş tətbiqinə əsaslanır. Bu zaman adətən neft-qaz sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağı düşür. Bununla yanaşı, V. May belə hesab edirdi ki, bu inkişaf senariləri alternativ inkişaf yolu kimi nəzərdən keçirilməməlidir, onlar əslində ölkə iqtisadiyyatının yeni keyfiyyətə nail olunması ardıcılığıdır. Bu baxımdan, əlverişli inkişaf şəraitində iqtisadi inkişaf inersiyalı senaridən, xammal-ixrac və onun əsasında innovasiyalı inkişaf mexanizmlərinə keçidi təmin edir. (90)

Ayrı-ayrı ölkələrin keçdiyi inkişafı ilə bağlı iqtisadi artım tempinin müşahidəsi göstərir ki, innersiyalı inkişaf senarisində ÜDM-in orta illik artım sürəti 3-3,5%, xammal-ixrac senarisində 5-5,5%, innovasiyalı senaridə 6-6,5% təşkil edir. (91)

Azərbaycanın idxal-ixracın strukturunun təhlili göstərir ki, ümumi ticarət dövriyyəsində 2005-2012-ci illərdə, ixracın xüsusi, kəskin yüksəlmiş, müvafiq olaraq idxalın xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hər şeydən əvvəl, ölkəmizdə neft strategiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması öz müsbət və konkret nəticələrinin verdiyinə göstərir. Həm də, bu illərdə neft hasilatının kəskin artması eyni zamanda, dünya bazarında xam neftin qiymətinin kəskin yüksəlməsi ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində ixracın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar ölkəmizə böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə imkan versə də, digər tərəfdən ölkənin maliyyə potensialının dünya bazarında qiymət konyukturasından asılılığını müəyyən dərəcədə artmışdır. Bu zaman qarşıda duran əsas problem əldə olunan neft gəlirlərindən indiki və gələcək nəsillərin marağını nəzərə alaraq ondan səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafına, ümumən iqtisadiyyatın elmi-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilməsi çox zəruri hal hesab edilməlidir.

Bu baxımdan ölkəmizin qarşısında duran strateji məqsədlərin reallaşdırılmasında iqtisadi inkişafın prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir, həm də bu zaman çalışmaq lazımdır ki, ölkədə həyata keçirilən ümumi iqtisadi siyasət sənaye, xarici – iqtisadi, sosial – struktur innovasiya siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda reallaşdırılsın. Göstərilən istiqamətlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, zənnimizcə perspektiv imkanları dəyərləndirilərkən əsas meyar milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafını təmin etmək qabiliyyəti əsas götürülməlidir. Eyni zamanda dinamik və tarazlı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə-büdcə, kredit, vergi siyasəti və inzibati-iqtisadi vasitələr məhz bu məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Lakin o da həqiqətdir ki, Azərbaycanda xammal-ixrac yönümlü inkişafının imkanlarını nəzərə almadan ancaq innovasiyalı

inkişafa tam istiqamət götürülməsi iqtisadi inkişafda qeyri-tarazlığa səbəb ola bilər. Belə ki, mövcud reallıqları nəzərə alaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın bütün imkanlarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa nail olmaq mümkündür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu zaman iqtisadiyyatda mövcud olan ziddiyyətlərin qiymətləndirilməsi çox zəruridir.[92]

XXI əsrin əvvəlində resurs problemi, maliyyə böhranı iqtisadi inkişafda qeyri-iqtisadi amillərin rolunun artması, iqtisadi artım probleminin dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq tədqiqinə marağı yenidən kəskin artırdı. Bu isə öz növbəsində tədqiqatdan alınan nəticələrin dövlətin iqtisadi strategiyasında tapmasını obyektiv zəruriyyətə çevirdi. Bu zaman qarşıya çıxan əsas problem enerji daşıyıcılarına qiymətin kəskin yüksəldiyi bir şəraitdə bütünlükdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımının keyfiyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, 1973-1974, 1979-1981-ci illərdə xam neftə beynəlxalq qiymətlərin səviyyəsinin bir neçə dəfə yüksəlməsi nəticəsində sonradan iqtisadi artımın sürəti bir çox ölkələrdə xeyli aşağı düşmüşdü. Bunları nəzərə alaraq bu gün ölkəmiz elə iqtisadi siyasət reallaşdırılmalıdır ki, əldə olunan yüksək neft gəlirləri elə bir iqtisadi və intellektual potensiala çevrilsin ki, o perspektivdə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafına nail olmağa imkan versin.

Bu baxımdan yaxın gələcəkdə respublikamızda qeyri-neft sektoru daxilində emal sənaye sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Hesablamalar göstərir ki, istehsal daha mürəkkəb tərəqqi amillərinin tətbiqi sayəsində ilkin resursların emalının dərinləşdirilməsi hesabına əlavə dəyəri 5-10 dəfə artırmaq olar.[95]

Təhlil göstərir ki, transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ölkənin beynəlxalq əmtəə, kapital, xidmətlə mübadiləsinin genişlənməsinin başqa sözlə xarici amillər çox müsbət rol oynamışdır. Qeyd etmək istərdik ki, bu gün ixrac amilləri hesabına Azərbaycanda ÜDM-in 2/3 artımını təmin etmişdir.

Qeyd olunanlar bir daha onu təsdiqləyir ki, müasir dövrdə iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının prioritetliyi ilk növbədə onun

respublikamızda davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə şərtlənməlidir. Apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin həyata keçirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) ekoloji tarazlığı gözləməklə səmərəli istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək lazımdır. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığının artması və xüsusən, onun yaxın vaxtlarda ümumdünya ticarət təşkilatına daxil olmaq meyli davamlı inkişafın təmin edilməsinin strateji problemlərinin həlli ilk növbədə onların iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılması hər şeydən əvvəl Azərbaycanda geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyillər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə keçidi təmin etmək üçün zəruri iqtisadi, təşkilati, texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini, müvafiq olaraq dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakıların:

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərilməsi ilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və onların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki-texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və digər stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq edilməsi;

- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini;

- mümkün qədər ölkəmizin malik olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadəsini nəzərə alaraq ölkədə beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına nail olunmasını və s. nəzərə alınmasını tələb edir.

O da bir həqiqətdir ki, sosial sahədə milli maraqları səmərəli reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi inkişafda əhalinin maraqlarının təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhalinin marağının azalmasına gətirib çıxarar ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafın dinamikasına və onun səmərəliliyinə güclü neqativ təsir göstərir. Bu baxımdan ölkəmizdə sosial siyasətdə milli maraqların müəyyənləşdirilməsi və səmərəli reallaşdırılması davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtinə çevrilir.

O da məlumdur ki, sistemin transformasiyası və inkişafı dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən amillərin sistemli təhlili göstərir ki, ilkin mərhələdə heç bir ölkə dövlətin fəal və güclü müdaxiləsi olmadan milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini həyata keçirə bilməmişdir. Belə ki, bazar sisteminə keçid şəraitində başqa sözlə yeni iqtisadi sistemin institusional, hüquqi bazasının formalaşmamaı halda dövlətin effektiv investisiya – innovasiya strategiyası reallaşdırılmazsı, əməli cəhətdən beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq mümkün olmur. Belə ki, ilkin mərhələdə ölkəni onun düşdüyü sistemin böhranından çıxarmaq məqsədilə güclü makroiqtisadi sabitləşmə siyasəti reallaşdırmaq lazımdır. Transformasiya gedişində mövcud iqtisadi potensial və onların reallaşdırılması imkanları nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın prioritetləri də tədricən dəyişir.

Ən başlıcası isə bu zaman milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının stimullaşdırılmasında iqtisadi amillərə üstünlük verilməsidir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata əsaslanaraq apardığımız araşdırmalar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir dövrdə Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçid konsepsiyasının formalaşdırılması və əməli cəhətdən reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın ölkənin ərazi hüdudlarında fəaliyyət göstərən, özünün daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına malik, milli təkrar istehsalı əhatə edən, iqtisadiyyatın müvafiq sahə, institusional strukturu, milli dəyərləri, mentaliteti, iqtisadi təfəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən və başlıcası isə hər bir konkret dövrdə qloballaşan dünyada özünün maraq və mənafeləri ilə səciyyələnən,

bütünlükdə milli iqtisadiyyatın, özü öz inkişafına müvafiq zəmin, potensial yaradan mürəkkəb bir sosial – iqtisadi təsərrüfat orqanizmi kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə istiqamətlənməsi və müvafiq iqtisadi strategiya hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın strukturu, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi iqtisadi artımda innovasiya amillərinin rolunun artırılmasını, habelə milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin gözlənilməsi və s. problemlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Bütün bunlar öz növbəsində Respublikamızda yaxın gələcəkdə davamlı inkişafa keçid üçün müvafiq zəminin yaradılmasına və müvafiq iqtisadi siyasəti reallaşdırmağa imkan verəcəkdir. Aydındır ki, hər bir konkret istiqamət üzrə iqtisadi siyasətin uğuru əhəmiyyətli dərəcədə həmin tədbirlərin nə dərəcədə sosial yönümlü olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ölkəmiz keçidin ilkin mərhələsində daha çox liberal prinsiplərə üstünlük verdiyinə görə iqtisadi inkişafın artım tempi ilə sosial inkişaf arasında müəyyən ziddiyyət yaranmışdır. Transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində reallaşdırılan neft strategiyası bu gün artıq özünün çox böyük əməli nəticələrini göstərməyə başlamışdır. Bu da son beş ildə respublikamızda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində çox ciddi addımlar atmağa real zəmin yaratmışdır. Fikrimizcə, tədqiqatın ilkin bölməsində apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, ölkəmizin tədricən davamlı inkişaf modelinə keçməsinə təmin etmək üçün respublikamızda neft strategiyası əsas götürməklə formalaşdırılan iqtisadi siyasət aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- ölkədə əldə olunan sabit və yüksək iqtisadi artım sürəti nəzərə alınaraq bu sahədə qarşıda duran strateji məqsədlər formalaşdırılmalı;

- yüksək artım sürəti zəruri irəliləyişlər ilə müşahidə olunmaqla ölkəmizdə iqtisadi artımın yanacaq-energetika kompleksindən asılılığının azaldılmasına istiqamətləndirilməli;

- Azərbaycanda adam başına düşən ÜDM-in həcminə və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə tədricən inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmasını təmin etmək üçün innovasiya xarakterli davamlı inkişaf modelinə keçilməsi təmin edilməli;

- insan kapitalına yönəldilən investisiyaların kəskin artırılması iqtisadiyyatın strukturunun dəyişən tələbə uyğun təkmilləşdirilməsi və diversifikasiyasını;

- səmərəli milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasını;

- institusional amillərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müvafiq şəraitin yaradılmasını;

- sosial sferada geniş miqyaslı milli layihələrin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını;

- investisiya resurslarının daha perspektiv sahə və islahatların xeyrinə yenidən bölgüsü, köhnəlmiş texnologiyaya əsaslanan istehsalata investisiya qoyuluşlarından imtina edilməsini;

- yüksək texnoloji avadanlıqların idxalını stimullaşdırmaq məqsədilə çevik və gözəştli gömrük siyasətinin tətbiqini və effektiv gömrük siyasətinin formalaşdırılmasını tələb edir.

- son illərdə ölkəmizdə iqtisadi inkişafın xarakterində müşahidə olunan müsbət meyilləri gücləndirməklə onların dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi proseslərə, standartlara uyğunlaşdırmaq, qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli maraq və mənafeələrini daha yaxşı reallaşdırmaq üçün iqtisadi inkişafın innovasiya xarakterini gücləndirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişafın təmin edilməsinin çox mühüm şərtlərindən biri də elm, biznesin, dövlətlə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən milli inkişaf modelinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Bütün qeyd olunanlarla dövlət özünün iqtisadi siyasətində yaxın gələcəkdə iqtisadi artımın dinamikasına neqativ təsir göstərə bilən amillər də iqtisadi strategiyada xüsusi nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi dövlətin sosial – iqtisadi funksiyalarının reallaşdırılmasının başlıca məqsədinə çevrilir, həm də strateji baxımdan o halda lazımi nəticəni əldə etmək

mümkün olur ki, cari problemlər həll edilərkən perspektiv inkişaf üçün müvafiq zəminin yaradılması nəzərdən qaçırılmasın.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma şəraitində iqtisadi artımın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanları bir çox hallarda məhdud olur. Belə ki, milli iqtisadiyyatın ümumdünya ticarət təşkilatının prinsiplərinə uyğun fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da son nəticədə milli iqtisadiyyatların inkişafında və idarə olunmasında beynəlxalq amillərin rolunu kəskin artırır.

Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının güclənməsi müvafiq olaraq idxal – ixrac axınının miqrasiyalarının artması son nəticədə milli innovasiya sistemini beynəlxalq innovasiya standartlarına uyğunlaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi artıq təkcə ölkənin öz daxili problemi olmayıb ümumbəşəri bir problemə çevirir.

Aydındır ki, reallaşdırılması nəzərdə tutulan hər bir neft strategiya müvafiq təbii əmək, investisiya və institusional bazanın olmasını tələb edir. Belə ki, son nəticədə bu amillərin balans nisbəti və onlardan istifadə dərəcəsi iqtisadi artımı sürətləndirən və ya məhdudlaşdıran amil rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda mövcud potensialın səmərəli reallaşdırma dərəcəsi iqtisadi sistemin təkmilliyindən və milli innovasiya sisteminin effektivliyindən də çox asılı olur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsinin ən zəruri ilkin şərtlərindən biri də müxtəlif səviyyəli və istiqamətli davamlı inkişaf proqramlarının və digər normativ-hüquqi sənədlərin elmi əsaslarla söykənmə dərəcəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqsədlə son beş ildə Azərbaycanda çox ciddi davamlı inkişaf proqramları qəbul olunmuş və müvafiq iqtisadi strategiya işlənib hazırlanmışdır. Aydındır ki, bu proqramlar onların reallaşdırılması gedişində dəqiqləşdirilir və dünyada baş verən proseslər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilir.

Məlum olduğu kimi, davamlı inkişafa nail olmaq üçün işlənib hazırlanan proqramlarda bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədlərinə, onlara çatmağın vasitələri, mexanizmləri, imkanları öz əksini tapır. Qeyd etmək istərdik

ki, 2003-cü il 24 noyabrda ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında Prezident Fərmanı bu sahədə atılan ilk ciddi addım kimi qəbul edilməlidir. Daha sonra 11 fevral 2004-cü ildə «Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı»nın (2004-2008-ci illər) reallaşdırılması bütünlükdə Azərbaycanda davamlı inkişafa keçid baxımından çox ciddi əməli addım kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanda Minilliyin İnkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün 2005-ci il mayın 12-də ««Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə uzunmüddətli strategiya» (2006-2015-ci illər) proqramı qəbul edildi. Həmin proqramda Azərbaycanda iqtisadi inkişaf, mədəniyyət, turizm, təhsil, səhiyyəni səmərəli idarə etmək üçün məqsədli proqramlar işlənib hazırlandı və ilkin mərhələdə onların reallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Məlumdur ki, davamlı inkişafın mühüm istiqaməti ekoloji tarazlığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə «Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» Milli Proqram qəbul edildi (2003-2010). Həmin proqrama uyğun olaraq ölkəmizdə ətraf mühitin tarazlığını və gələcək nəsillərin maraqlarını təmin etmək məqsədilə milli, regional və qlobal səviyyədə yaxın gələcəkdə ətraf mühitin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirildi və konkret sahələrdə davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan fəaliyyət planlarının hazırlanması irəli sürüldü. Məlumdur ki, minilliyini inkişaf məqsədlərinin təmin edilməsinin çox mühüm istiqaməti insan inkişafı ilə, xüsusən təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Qeyd etmək kifayətdir ki, hal-hazırda Respublikamızda bu strateji məqsədə nail olmaq üçün 14 inkişaf proqramı işlənib hazırlanmış və uğurla reallaşdırılır.

Azərbaycanda davamlı insan inkişafının təmin edilməsində respublikamızda «Ümumtəhsil Məktəblərinin İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) ilə təminatı proqramı», «Azərbaycan Gənclərinin Xarici Ölkələrdə Təhsili üzrə Dövlət Proqramı (2007-2015)»nin qəbulu və reallaşdırılması da müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsini çox mühüm prioritet istiqaməti informasiya və kommunikasiya

texnologiyaları sahəsinin üstün inkişafı ilə bağlı olacaqdır. Hətta yaxın gələcəkdə respublikamızda ÜDM-in artımının çox böyük hissəsini bu sahənin hesabına əldə olunacağı gözlənilir. Bu məqsədlə ölkəmizdə «Azərbaycan Respublikasının İnkişafı üçün Milli İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Strategiyası (2003-2012) Proqramı»nın qəbulu və uğurla reallaşdırılması fikrimizcə davamlı inkişafa keçiddə mühüm rol oynayacaqdır. Məlumdur ki, qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın təmin edilməsində xarici-iqtisadi siyasətin və beynəlxalq əməkdaşlığın, milli maraqların təmin edilməsi prizmasından bu münasibətlərin təkmilləşdirilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu problem Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq ərəfəsində daha da aktuallaşır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm vasitələrindən biri Azad İqtisadi Zonaların yaradılması və inkişafı ilə bağlıdır. Bu zaman qarşıda duran əsas məsələ azad iqtisadi zonaların fəaliyyətini elə prinsiplər əsasında reallaşdırmaq lazımdır ki, o, respublikada həyata keçirilməsi zəruri olan struktur investisiya siyasətinin prioritetlərini, ixrac yönümlü milli istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasını ölkəyə yeni innovasiya texnologiyalarının gətirilməsinə geniş imkanlar açsın.

Son illərdə Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün məqsədyönlü və sistemli formalaşdırılan iqtisadi siyasət əsasında müvafiq əsaslı islahatlar həyata keçirilmiş, əməli tədbirlər reallaşdırılmış, bununla da ölkəmizin iqtisadiyyatının potensialından səmərəli və optimal istifadə etməklə perspektivdən davamlı inkişafa keçid üçün kifayət qədər möhkəm və sağlam zəmin və start kapitalı yaradılmışdır. Beləliklə, apardığımız araşdırmalar bizə belə bir qəti qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz müvafiq proqramların və strategiyanın uğurla reallaşdırılması son nəticədə yaxın gələcəkdə Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsinə imkan verəcəkdir.

Bu isə öz növbəsində beynəlxalq miqyasda yeni “oyun qaydalarının”, strukturlarının yaradılması və mövcudların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Əlbəttə, burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır, bu gün dünya təsərrüfat və maliyyə sisteminin qloballaşması qlobal və milli iqtisadiyyatların bütün sferalarda

qarşılıqlı əlaqə və asılılığını kəskin artırmışdır. Doğrudur, bir çox ölkələr özlərinin maliyyə-iqtisadi siyasətini Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya İnkişaf Bankının prinsip və tövsiyələri əsasında formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə cəhd edirlər. Lakin təcrübə onun göstərdi ki, son illərdə maliyyə bazarlarının beynəlxalq xarakteri ilə onun milli iqtisadiyyatlarda fəaliyyət və tənzimləmə xarakteri arasında dərin ziddiyyətlər yaratmışdır. Belə ki, sözdə ayrı-ayrı ölkələr beynəlxalq maliyyə sisteminin prinsiplərini qəbul etsələr də maliyyə mexanizmlərinə və risklərin idarə olunmasına fərqli yanaşırlar. Ona görə də dünyada yeni yaranacaq inkişaf modelinin ən xarakterik cəhətlərindən bir beynəlxalq və milli pul-kredit tənzimləmə mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması problemidir.

Eyni zamanda, müasir qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılması ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin böhrandan çıxış proqramlarının təhlili göstərir ki, onlar bir çox halda ziddiyyətli xarakter daşıyırlar. İnkişaf etmiş bir çox ölkələrin tədiyyə balansında ABŞ dollarının çox böyük xüsusi çəkiyə, Avropa İttifaqı ölkələrində isə eyniadlı valyutanın mövcudluğuna və onların qloballaşmanın tələblərinə uyğun vahid pul-kredit mexanizmlərinin tətbiqini qəbul etmələrinə baxmayaraq hər bir konkret ölkənin böhrandan çıxış proqramı, əslində “suda boğulanın problemi hər kəsin öz işidir” prinsipi üzərində qurdular ki, bu da böhrandan çıxışı daha da çətinləşdirdi. Bu baxımdan, qloballaşma şəraitində bu prosesə fəal qoşulan ölkələrin pul-kredit tənzimləmə mexanizmlərinin inflyasiya edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, hər bir ölkənin inkişaf modelinin prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilən iqtisadi siyasət, sosial-iqtisadi proseslərin fiskal və monetar tənzimlənməsi, sadəcə olaraq ancaq iqtisadi artımın yüksək sürətinin təmin edilməsi məqsədlərinə istiqamətlənməsi müasir dövrdə məqbul sayıla bilməz. Bu baxımdan, ölkəmizdə beynəlxalq miqyasda baş verən prosesləri, mütərəqqi meyilləri nəzərə alaraq iqtisadi strategiyanın milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi, dinamik və tarazlı effektiv fəaliyyəti, rəqabət qabiliyyətliliyi gözlənilməklə davamlı inkişafın təmin olunmasına istiqamətlənməlidir. Əks təqdirdə müəyyən bir qısa müddətdən sonra ölkə yenidən

böhrana düşər olar ki, hətta bu zaman inkişafın start imkanlarının itirilməsi mümkündür.

Dünyanın inkişafının müasir mərhələsində beynəlxalq aləmdə yeni qaydalar, standartlar, paradiqmalər formalaşır. Bu yeni təşəkkül tapan dünya strukturunda Azərbaycanın yeri və rolu, onun geosiyasi, geoiqtisadi mövqeyi, hər şeydən əvvəl, onun zəngin neft-qaz yataqları və coğrafi mövqeyi ilə bağlı tranzit-nəqliyyat imkanları ilə müəyyənləşir.

Müasir dövrdə dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin təsiri altında başqa sözlə, dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşmiş strukturu daxilində dünya gəliri formalaşır və yenidən bölünür. Ən başlıcası isə aparıcı dövlətlər iqtisadi maraqlarını, nəinki onlara yaxın dünya bazarında eləcə də, coğrafi hüdudlarından çox-çox kənarında reallaşdırırlar. Belə bir şəraitdə, milli iqtisadiyyat qloballaşmanın səmərəliliyini o halda görə bilər ki, o özünün xarici-iqtisadi əlaqələrini mümkün qədər ticarət vasitəçiliyindən, istehsal-investisiya xarakterinə istiqamətləndirmək imkanına malik olsun. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, keçid mərhələsində bu problemlə bağlı dövlətin iqtisadi siyasəti bir tərəfdən milli iqtisadiyyatın özünün, digər tərəfdən isə dünya təkrar istehsal prosesində onun bir subyekt kimi fəal səmərəli iştirakına şərait yaradan mövcud iqtisadi amillərin hərəkətə gətirilməsini təmin etməlidir. Əks təqdirdə, yeni formalaşan milli iqtisadiyyat dünya miqyasında gəlirlərin bölüşdürülməsində, istifadəsinə bərabər əsaslarla iştirak edə bilməyəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki, qloballaşan dünya iqtisadiyyatında milli dövlətlər bu prosesdə özlərinin strateji iqtisadi, siyasi maraqlarını kifayət dərəcədə reallaşdırma bilməyəcəklər.

Bütün bunlar, öz növbəsində respublikamızda perspektiv dövr üçün digər bölmələrdə qeyd olunan prinsiplər əsasında milli inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasını ən başlıcası onun dünyada baş verən geoiqtisadi inkişafın xarakteri ilə sıx əlaqələndirilməsini tələb edir.

Bütün bunlar öz növbəsində transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı müvafiq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını tələb edir. Əlbəttə, bu zaman davamlı

inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi ilə yanaşı, müvafiq bazar sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla bağlı professor Şəmsəddin Hacıyev çox haqlı olaraq yazır ki, «Hal-hazırda bütün dünyanı silkələyən global maliyyə böhranının hər hansı bir simptomunun bir başa ölkəmizin iqtisadiyyatına nüfuz etməsi mümkünsüzdür». Gözlənilən təhlükədən ən az itki ilə çıxan ölkələr içərisində Azərbaycanın lider olacağı şübhəsizdir.(96) Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə formalaşdırılan neft strategiyasının reallaşdırılması əsasında həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkənin dinamik inkişafının mühüm şərtidir.

Global maliyyə böhranına müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlılığını təmin edən iqtisadi strategiyanın başlıca istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- transformasiya gedişində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların tövsiyyələrini Azərbaycan ancaq milli reallıqlar prizmasından dəyərləndirərək strateji iqtisadi siyasətini formalaşdırması;

- milli rəqabət üstünlükləri əsas götürülərək real sektorun inkişafına, xüsusən, neft sektoruna innovasiya xarakterli böyük investisiyalar qoyulması; Strateji baxımdan səmərəli neft strategiyasının formalaşdırılması cariv ə perspektiv məqsədlər, vəzifələr nəzərə alınaraq onları reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlərdən düzgün istifadə edilməsi sayəsində bütünlükdə onun Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının lokomotivinə çevrilməsi;

- Azərbaycanda uzunmüddətli dövlət proqramları və layihələri əsasında milli iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafa istiqamətlənməsi, xüsusən qeyri-neft sektorunun, milli sahibkarlığın inkişafına güclü dövlət dəstəyinin olması;

- son beşillikdə Azərbaycanda həyata keçirilən çox çevik və səmərəli regional siyasətin reallaşdırılması;

- Azərbaycanda enerji və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi proqram və layihələrin işlənib hazırlanması və onların uğurla reallaşdırılması;

- xarici-iqtisadi əməkdaşlıq nəzərə alınmaqla geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün zəruri iqtisadi-təşkilati və texniki şəraiti yaratmaqla iqtisadi inkişafın xarici amillərdən mümkün qədər asılılığının azaldılması;

- milli prioritetlərə uyğun olaraq rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zəruri bazar və dövlət mexanizminin tətbiqinin təmin olunması;

- milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün investisiya və innovasiya fəallığının gücləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət özünü makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasında aydın göstərir. Belə ki, 2003-2013-cü illərdə Azərbaycanın iqtisadi potensialı 4 dəfə, ümumi daxili məhsul 3 dəfə, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulu isə 2,4 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları 30 dəfə artaraq, 50 milyard dolları ötmüşdür. Yoxsulluğun səviyyəsi 44,7 faizdən 6 faizə, işsizlik isə 5,2 faizə qədər azalmışdır. Bu illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən 128,3 milyard dollar investisiyadan 65,7 milyard dollarını daxili investisiyalar təşkil etmiş və xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 dəfə artmışdır. Dünyanın ən nüfuzlu “Standart Poors”, “Fitch” və “Moody’s” beynəlxalq agentliklərinin Cənubi Qafqazda investisiya reytinginə layiq görülən ilk ölkə də məhz Azərbaycandır. “Qlobal rəqabətlik Hesabatı”nda ölkəmiz 144 ölkə arasında 46-cı. MDB məkanında isə ardıcıl olaraq dörd ildir ki, birinci yerdədir. Hazırda beynəlxalq imici durmadan yüksələn Azərbaycan “Yüksək insan inkişafı” və “Yuxarı orta gəlirli” ölkələr qrupuna daxildir.

XXI əsrin ilk illərində ölkəmizdə aparılan genişmiqyaslı islahatların daha da dərinləşdirilməsi cəmiyyətimizin daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf pilləsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm addımlar atılmış, dövlət idarəçiliyi müasir meyarlara uyğun yenidən qurulur.

Ümumən, son illərdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində ölkənin enerji təhlükəsizliyi təmin edilmiş, Azərbaycan dünyada enerji daşıyıcılarının etibarlı ixracatçısına və regionun ən mühüm tranzit mərkəznə çevrilmişdir.

karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və Avropa bazarlarına çatdırılması məqsədi ilə reallaşdırılmış iri layihələr Avropanın neft və qazla təminatında Azərbaycanın önəmli yer tutmasına şərait yaratmışdır.

Bütün bunlar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ölkə prezidentinin yeritdiyi çevik və düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafının təmin olunacağı şübhə doğurmur. Azərbaycanda əlverişli biznes, investisiya mühitinin formalaşdırılması, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri – neft sektorunun inkişafı, işsizlik, yoxsulluq problemlərinin həlli, infrastrukturun yeniləşdirilməsi sahəsində əldə olunan yüksək nailiyyətlər ilk növbədə ölkəmizdə müstəqillik illərində ölkəmizdə reallaşdırılan sistemli, düzgün və koordinasiya olunmuş iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir.

3.3 Qloballaşma şəraitində Neft Fondunun gəlirlərindən istifadənin təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri

Məlum olduğu kimi, Dövlət Neft Fondunun yaradılmasına və onun fəaliyyətinə ölkə prezidenti İlham Əliyev cənabları Azərbaycanda güclü iqtisadiyyat yaratmaq, iqtisadi inkişafın dinamikliyinin təmin edilməsinin mühüm vasitəsi hesab edir, fondun gəlirlərinin milli iqtisadiyyatın tarazlı və dinamik inkişafına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, xalqın rifahının yüksəldilməsinə təsirinin başlıca istiqamətlərinin optimallaşdırılmasına müstəsna əhəmiyyət verir.

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında ştabilləşdirmə və yığım funksiyalarını yerinə yetirən Dövlət Neft Fondu ölkənin bu günü və gələcəyi, onun dinamik inkişafı və xalqa firavan həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm maddi əsaslarının böyük maliyyə mənbəyinə çevrilmişdir. İlk bölmələrdə apardığımız araşdırmalar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müxtəlif ölkələrin transmilli şirkətləri ilə birgə neft hasil edən və reallaşdıran ölkələr belə gəlir mənbələrinin daimi olmadığını başqa sözlə: iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafının, dövlət büdcəsi gəlirlərinin bir mənbədən (neftdən) asılılığının neqativ nəticələr verəcəyini; ölkənin bütün texniki, iqtisadi və intellektual potensialını təsərrüfatçılıq dövryyəsinə cəlb etməyin zəruriliyini; sosial-iqtisadi idarəçiliyin operativ həyata keçirilməsinə, ölkənin iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şərait yaratmağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq; gələcək nəslin həyatı və taleyinin dünya bazarının konyuktur dəyişənliyindən asılılığına yol verməmək, onların öz taleyini özünün müəyyən etməsinə şərait yaratmaq üçün stabilləşmə və ehtiyat fondları yaradırlar.

XX əsrin ortalarından sonra dünyanın 15-dən çox ölkəsində belə fondlar yaradılmışdır. Yaranma mənbələrinə, bölgü prinsiplərinə, təyinatına, idarə olunma metodlarına və üsullarına görə onların bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Fondların yaradılmasında məqsəd neftin, qazın, əlvan metalların dünya qiymətlərinin kəskin dəyişildiyi dövrlərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri

arasında tarazlığı təmin etmək, eləcə də bu sərvətlərin ehtiyatları tükəndiyi halda belə gələcək nəsillərin yaşaması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafına normal şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Mütəxəssislər ayrı-ayrı ölkələrdə neft ehtiyatlarının tükənmə müddətini müəyyən etmişlər. Azərbaycanda bu ehtiyatlann 2045-2050-ci illərdə tükənəcəyi ehtimal olunur.

Fikrimizcə, texniki iqtisadi əsaslandırma, hesablamalar aparılmalı, 40 ildən sonra hazırki enerjini əvəz edəcək yeni enerji növünün tələbatı ödəyə biləcəyi müəyyən edilməli, yeni enerjinin maya dəyərinin hazırkinə nisbətən yuxarı və ya aşağı olması aydınlaşdırılmalıdır.

Respublikanın hazırki və gələcək istehsalı və məişətinin əsaslanacağı yeni enerji növünün müxtəlif spektrlərdən müqayisəli təhlili aparılmalı, analitik təhlillər əsasında karbohidrogen ehtiyatlarına, onlardan istifadə edilmə qaydalarına, formalarına və prinsiplərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr verilməlidir.

Hazırki və gələcəkdə kəşf olunan yeni enerjiden uzun müddət paralel istifadə olunacağı təqdirdə onların bir müddət paralel istifadə olunacağına şübhəmiz yoxdur, mövcud karbohidrogen ehtiyatlarının istismar olunma, onların təsərrüfatçılıq dövryyəsinə cəlb olunma tempinə sosial-iqtisadi səmərəlilik nöqtəyi nəzərdən yanaşılmalıdır.

Ölkə Prezidentinin neft strategiyası respublikamıza külli miqdarda investisiya axınına, ən yeni texnoloji sistemlər və qurğular, idarəetmə üsulları gətirilməsinə, yüksək əmək haqqı verilən yeni iş yerləri yaradılmasına xidmət etmişdir. Göründüyü kimi ölkənin neft strategiyasının reallaşdırılmasında məsələ təkcə fəaliyyət dairəsinin genişlənməsində deyil, bu fəaliyyətə daha çox yeni keyfiyyət halının səciyyəvi olmasındadır. İndi ən vacib məsələ iqtisadiyyatın ayn-ayrı sahələrinin koordinasiya olunmuş fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Bu təkcə neft sektorunun sahələrini deyil, bütövlükdə makroiqtisadi səviyyəli idarəetməni nəzərdə tutur. Konkret desək, bu ölkəmizin bu günə kimi əldə etdiyi uğurların səbəbi heç də təkcə neft amili ilə bağlı deyildir.

Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafının əsasını ölkədə həyata keçirilən iqtisadi, struktur, idarəetmə islahatları təşkil etmişdir.

Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsi neft və qeyri-neft sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Dövlət Neft Fondu büdcəsinin bölgüsü və istifadəsinə aid məlumatlar mətbuatda verilir. Hər bir vətəndaş bu məlumatlarla tanış olmaq imkanına malikdir və beləliklə bilir ki, ölkə neftdən nə qədər gəlir əldə etmiş və o hansı istiqamətlərə yönəldilmişdir.

Fondda beynəlxalq audit aparılır və o beynəlxalq maliyyə təsisatlarının tövsiyələri əsasında idarə olunur. Lakin, dünya təcrübəsi onu da göstərir ki, neft amili böyük xəşbəxtlik gətirməklə yanaşı, eyni zamanda böyük problemlər də yaradır.

Bu tədbirlər öz başlanğıcını 20 sentyabr 1994-cü ildən götürmüşdür. 20 sentyabr 1994-cü ildən «Əsrin müqaviləsi» kimi tarixə çevrilmiş, sonra isə sistemli imzalanmış digər sazişlər təkcə neft sektoruna aid deyil ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrini əhatə edən qlobal tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

1994-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin banisi olduğu neft strategiyası çərçivəsində xarici sərmayəçilərlə ölkəmizin neft-qaz ehtiyatlarının birgə işlənməsini nəzərdə tutan bir sıra sazişlər imzalanmışdır. Bu sazişlərin həyata keçirilməsindən ilk gəlirlərin əldə edilməyə başlaması onların səmərəli istifadəsi məsələsini gündəmə gətirmişdir. Məhz belə bir mexanizmin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il 240 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun təsis edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il 434 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli 579 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (budcəsinin) tərtibi və icrası qaydaları” Fondun praktiki fəaliyyəti üçün normativ-hüquqi baza yaradılmışdır.

Neft Fondunun fəaliyyəti neft və qazın kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitin toplanması və səmərəli idarə edilməsi vasitəsi ilə ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəlmişdir:

- birincisi, böyük həcmdə daxil olan xarici valyuta gəlirləri şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, eyni zamanda, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi;

- ikincisi, neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitinin toplanması;

- və nəhayət, üçüncüsü, ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə əlaqədar mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi.

Göründüyü kimi Dövlət Neft Fondununun yaradılması güclü iqtisadiyyat yaratmaq, iqtisadi inkişafa dinamizm gətirmək, xalqın rifahını yüksəltmək vasitəsi rolunu oynamaq üçün fondun gəlirlərinin formalaşma mənbələrinin müəyyən edilməsi, onların dəqiq uçotu və hesabatının aparılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Belə ki, neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı ən azı iki cəhətin nəzərə alınmasını məqsəduyğundur. Birincisi, Azərbaycanın özünün istehsal etdiyi, daxildə və xaricdə reallaşdırdığı neft məhsullarından əldə etdiyi gəlirlərlə bağlıdır. Bu gəlirlərin yaranması, bölgüsü və istifadəsi, qanunvericilikdə müəyyən olunduğu kimi, dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

İkinci cəhət beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi neft məhsulları istehsalı və reallaşdırılmasından Azərbaycana çatan payın xüsusi fondada - Dövlət Neft Fondunda cəmləşməsidir.

Beləliklə, stabilləşdirmə və yığım funksiyalarını yerinə yetirən bu fond Azərbaycanın bu günü və gələcəyi, dinamik inkişafı və fəravan həyat şəraitinin təmin olunması üçündür. Bu birgə neft çıxaran və reallaşdıran dünya ölkələrində də belədir.

Dünyada zəngin təbii resursları olan ölkələr çoxdur. Təbii sərvətlərlə zəngin olmaları bu ölkələrə öz gəlirlərini artırmaqda üstün imkanlar yaradır. Onlar bu əlverişli gəlir mənbələrinin daimi olmadığını, müəyyən dövr üçün istifadəsinin mümkünlüyünü və həmin sərvətlərin ehtiyatlarının müəyyən zamandan sonra tükənəcəyini nəzərə alaraq əvvəlcədən qabaqleyici tədbirlər görməli olurlar. Bu təbii sərvətlərdən hazırkı və gələcək nəsilin istifadəsinə şərait yaratmaq, bu ölkələr iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafına, dövlət büdcəsi gəlirlərinin bir mənbədən asılılığına yol verməmək üçün tədbirlər görməli olurlar. Çünki iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı və büdcə gəlirlərinin bir mənbədən asılılığı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün çox ciddi əngəllər yarada bilər. Bu cür vəziyyətdə olan ölkələr iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına şərait yaratmaq zərurətini vaxtında dərk etməli və lazımi tədbirlər görməlidirlər.

Bu ölkələr malik olduqları digər təbii, texniki, iqtisadi və intellektual potensialını təsərrüfatçılıq dövrünə cəlb etmək, dövlət büdcəsi gəlirlərinin bir mənbədən (neftdən) asılılığını azaltmaq, ölkənin iqtisadi və milli təhlükəsizliyini təmin etmək, konkret şəraitin tələblərinə cavab verən çevik tədbirlər həyata keçirməli olurlar. Bu ölkələr cari və perspektiv vəzifələri yerinə yetirmək üçün stabilləşmə və ehtiyat fondları yaradırlar.

XX əsrin 90-cı illərində dünyanın 15-dən çox ölkəsində belə Dövlət Fondları yaradılmışdır. Onların yaranma mənbəyinə, təyinatına, idarə olunma metodlarına və üsullarına görə şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

- stabilləşdirmə fondu (ABŞ-ın Alyaska ştatı, Venesuela, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çin);
- gələcək nəsil üçün fond (Alberto, ABŞ-ın Alyaska ştatı, Cəribati, Küveyt, Oman, Papua -Yeni Qvineya);
- büdcə ehtiyatları fondu (Honhonq, Sinqapur, Estoniya, Cənubi Afrika

Respublikası).

Bu fondlar ən ümumi formada stabilləşmə və yığım funksionalalarını yerinə yetirirlər. Bir qayda olaraq stabilləşmə fondlarının gəliri təbii resursların (neftin, misin, əlvan metalları) dünya qiymətlərinin səviyyəsindən, yığım fondlarının gəlirləri isə ölkə ərazisinin təbii sərvətlərlə zənginliyindən asılı olur.

Fondların yaradılmasında məqsəd neftin, qazın, əlvan metalların dünya qiymətlərinin kəskin dəyişildiyi dövrlərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığı təmin etmək, eləcə də təbii sərvətlərin ehtiyatları tükəndiyi halda belə gələcək nəslin təməl yaşamasından, fəaliyyət göstərməsindən və inkişafına şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Bu fondların gəlirlərinin formalaşma mənbələri, onların bölgüsü və istifadəsinin əsas prinsipləri və qaydalarının müəyyən edilməsində xüsusiyyətlər çoxdur. Xüsusiyyətlərin bir qismi fondların şəffaflığı ilə bağlıdır.

Bir çox ölkələrdə, xüsusilə ərəb ölkələrində Dövlət Neft Fondu gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin dəqiq müəyyən edilmiş prinsipləri, qaydaları və mexanizmləri yoxdur. Ən başlıcası, orada fondun gəlirlərinin kəmiyyəti, onların formalaşma yolları, prinsipləri və qaydaları, onun xərclərinin başlıca parametrləri məxfi saxlanılır.

Əgər xalqa məxsus olan Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri ilə xalqın (ən azı deputatların) ətraflı tanış olmasına şərait yaradılmırsa və xalqın milli sərvətini idarə edənlər onun gəlirlərinin nə qədər olması, onların bölgüsünün hansı prinsiplərlə aparılması və ondan nə cür istifadə edilməsi barədə xalqa hesabat vermirsə, onda bu fond özbaşınalıq və korrupsiyaya meydan açan iri pul kisəsinə çevrilə bilər.

Respublikamızda Neft Fonduna vəsaitlərin toplanması, bölgüsü və istifadəsində şəffaflığı təmin etmək üçün ilk gündən sistemli iş aparılır.

Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev xüsusilə vurğulayır ki: «Neft Fondunun işində daha çox şəffaflıq olmalıdır. Çünki, neft bizim üçün məqsəd yox, güclü iqtisadiyyat yaratmaq vasitəsidir. Azərbaycan dövləti üçün neft siyasəti, indiki və gələcək nəsillərin firavan yaşayışını təmin etmək, Azərbaycan vətəndaşlarına

yüksək və stabil əmək haqqı ödənilən yeni iş yerləri yaratmaq, ölkənin gələcəkdə yalnız neft sektorundan asılı olmamasını, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını təmin etmək, ən başlıcası isə o Azərbaycan dövlətinin suverenliyini, iqtisadi müstəqilliyini və iqtisadi təhlükəsizliyini daha da möhkəmlətmək vasitəsidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin daxili bazarına neft sektorundan külli miqdarda valyutaların daxil olması milli valyutanın mübadilə kursuna təsir edə və son nəticədə qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb ola bilər ki, bu da bir çox hallarda milli sənaye sahələrinin yetərinə rəqabətqabiliyyətli olmadığına görə milli istehsalın inkişafına neqativ təsir göstərə bilər. Bu, ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafını enerji sektorundan asılı vəziyyətə düşməsinə, başqa sözlə holland sindromuna gətirib çıxara bilər.

Ona görə də neft məhsulları satışından əldə edilən vəsaitlərin investisiya şəklində Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sektorlarına qoyulmasını, regionlarda yerli xammal bazasında işləyən istehsal sahələrinin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilməsini həlli vacib sosial-iqtisadi vəzifə hesab edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanın neft strategiyası, neftin güclü iqtisadiyyat yaratmaq vasitəsinə çevrilməsi üçün gələcək nəsillərin neft hasilatının səviyyəsindən və dünya bazarında neftin qiymətlərinin dəyişilməsindən asılılığını azaltmağa imkan verən məqsədli proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Bu məqsədlə Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis edilmişdir. Neft Fondunun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Neft Fondunun fəaliyyəti ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəldilmişdir.

1.Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması, maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi;

2.Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümummilli layihələrin

maliyyələşdirilməsi;

3. Neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin toplanması.[108]

Neft Fondunun büdcəsinin gəlir maddələrini aşağıdakılar təşkil edir:

Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər (karbohidrogenlərin nəql edilməsi üzrə məsrəflər, bank, gömrük rəsmiləşdirilməsi, müstəqil nəzarət (sörveyer), marketinq və sığorta xərcləri çıxılmaq şərti ilə, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçisi, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla);

neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar);

karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına ödənilən akrhesabı ödənişlər;

neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçisi, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla);

neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum ixrac boru kəmərləri vasitəsi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;

qrantlar və digər təmənnasız yardımlar;

qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxilolmalar [5]

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun 2011-ci il üzrə gəlirləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun
2011-ci il üzrə gəlirləri [111]

Gəlir mənbələri	Gəlirləri məbləği, milyon manatla
Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından xalis gəlirlər	15257,5
Sahdəniz-1 fazasının icrası şərcivəsində hasil olunmuş qazın satışı üzrə müqavilə qiymətində edilmiş dəyişiklik nəticəsində yaranmış fərqlən daxilolmalar	101,7
Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının BTC layihəsi üzrə payına düşən dividendlər	66,8
Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər	1,4
Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	7,5
Neft-qaz sazişlərin imzalanması və ya icrası ilə bağlı sərmayəçilər tərəfindən Dövlət Neft Fonduna ödənilən bonuslar	15,7
Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər	176,4
Digər gəlirlər və daxilolmalar	1,4
Cəmi gəlirlər	15628,4

Dövlət Neft Fondunun xərclərinin əsas maddəsini Dövlət büdcəsinə transferlər təşkil edir. Bundan başqa Fondun vəsaitləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ümummilli strateji və iri infrastruktur layihələrin maliyyələşdirməsinə yönəlir ki, bunlar arasında da Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsində Azərbaycan payının, Oğuz-Qəbələ zonasından Bakıya su kəmərinin tikintisinin, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulmasının, Dövlət

investisiya şirkətinin nizamnamə fondunun, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisinin, erməni-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində qaçqınların və məcbur köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşması məsələləri ilə bağlı tədbirlətin, 2007-2015-ci illər ərzində Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsini qeyd etmək olar.

Neft Fondunun xərclərinin strukturu (milyon manatı ilə)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Dövlət büdcəsinə transfer	-	100,0	130,0	150,0	585,0	585,0	3800,0	4915,0	5915,0	9000,0	9905,0
Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri	37,8	20,0	15,0	44,4	110,0	154,1	145,0	89,9	104,9	140,0	300,0
Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması	-	-	-	-	37,0	76,9	120,6	130,0	131,0	200,0	200,0
Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsi	-	-	-	-	-	20,7	5,3	22,1	12,4	161,9	119,0
Oğuz-Qəbələ su kəməri	-	-	-	-	82,7	132,9	211,8	120,0	199,6	32,6	-
Fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	0,6	0,9	0,7	1,6	1,2	4,0	6,8	9,6	14,1	57,1	29,6
Gənclərin xarici ölkələrdə təhsili	-	-	-	-	-	-	2,3	7,9	9,6	15,0	20,0
BTC	48,5	115,2	17,8	41,0	75,4	-	-	-	-	-	-
Azərbaycan Dövlət investisiya şirkətinin nizamnamə fondunun formalaşması	-	-	-	-	90,0	-	-	-	-	-	-

Dövlət büdcəsində transferlər 2003-ci ildən bəri yerinə yetirilir və 2013-cü ilə qədərki dövr ərzində transferlərin ümumi məbləği 35 085 milyon manat təşkil etmişdir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələlərinin həllinə 2001-ci ildən 1157,8 milyon manat xərclənmişdir. Bu tədbirlər çərçivəsində 20778 ailə üçün 61 qəsəbə salınmış, çoxmərtəbəli evlər tikilmiş və çoxlu sayda sosial-infrastruktur obyektləri yaradılmışdır.

Reallaşdırılması 2006-cı ildən bəri başlamış Samur-Apşeron suvarma sisteminin yenidənqurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsinə Neft fondundan ümumilikdə 895,5 milyon manat pul ayrılmışdır. Layihənin əsas məqsədi – Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təchizatı sistemi üçün etibarlı su mənbəyinin yaradılması, həmçinin su anbarının və hidroelektrik stansiyanın inşasıdır.

2007-ci ildə başlayan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikinti layihəsinin reallaşdırmasına Neft fondundan ümumilikdə 341,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Layihənin əsas məqsədi transavropa və transasiya dəmir yolları şəbəkəsinin yaradılması, beləliklə regionun ölkələrinin tranzit potensialının artırılmasıdır.

Neft fondu həmçinin insan kapitalının inkişafına vəsait yatırır, ölkədə 2007-2015-ci illərdə xarici ölkələrdə Azərbaycan gənclərinin təhsili üzrə Dövlət proqramı reallaşdırılır. Bunun əsasında “qara qızılın insan kapitalına” çevrilməsi ideyası durur. 2008-ci ildən 2012-ci ilə qədər Proqramın reallaşdırması ərzində Neft fondundan proqramının reallaşdırması üçün 54,8 milyon manat pul ayrılmışdır.

Neft fondu Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisində Azərbaycan Respublikasının iştirak payını maliyyələşdirmişdi. Boru kəmərinin tikintisi dövrü ərzində (2002-2006-cı illər) bu məqsədlər üçün 312,6 milyon dollar məbləğində vəsait ayrılmışdır.

Neft fondu tərəfindən əsas məqsədi Oğuz-Qəbələ zonasında yerləşən yeraltı su mənbələrindən 5 kub m. həcmində içməli suyun daşınması olan “Oğuz-Qəbələ zonasından Bakıya su kəmərinin tikintisi layihəsi” də həmçinin

maliyyələşdirilmişdi. 2006-cı ildən 2011-ci illər ərzində su kəmərinin tikintisinə Neft fondundan 779,6 milyon manat pul ayrılmışdır.

Ölkəmizin mövcud neft ehtiyatlarının nisbətən qısa müddətdə tükənmə ehtimalı [6] və bunula əlaqədar neft gəlirlərinin azalmasını nəzərə almaqla müəllif tərəfindən dissertasiya işinin 3.1 paragrafında işlənən ekonometrik model əsasında Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə imkanlarının araşdırılması mümkündür. Modeldə ÜDM-in proqnoz ssenarilərindən istifadə olunmuş, Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq büdcə gəlirlərinin formalaşmasında sərbəst dəyişənlər qismində neft ÜDM və qeyri-neft ÜDM müəyyən olunmuşdur.

Alınan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, neft pikindən sonrakı dövrdə neft sektorunun daralması nəticəsində büdcənin bu sektordan gələn azalan gəlirlərinin yerinin doldurulması və maliyyələşmə probleminin yaranmaması üçün qeyri-neft sektorunun davamlı və yüksək artım tempinin uzunmüddətli dövr üçün təmin olunması vacibdir. Yalnız belə olan halda büdcə maliyyələşmə problemi ilə üzləşmiş olmaz, eyni zamanda Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsi büdcənin maliyyələşdirilməsinə yox, iqtisadiyyat üçün vacib əhəmiyyət daşıyan iri layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədar ÜDM-də neft sektorundan boşalan yerlərin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni zamanda uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə problemi ilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi, hüquqi və institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. İqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi. Hazırlanmalı olan orta müddətli strategiya yaxın 8-10 ili əhatə etməklə neft sektorunun daralmağa başladığı dövrdə tədricən ÜDM-də neft sektorundan boşalan yerləri tutmalı və ümumilikdə, iqtisadiyyatda daralmanın qarşısını almalıdır. Bu mərhələ neft iqtisadiyyatından neftsiz iqtisadiyyata keçidin birinci – aralıq mərhələsi olmalıdır. Orta müddətli strategiyanın əsas məqsədi neftsiz iqtisadiyyata keçidi minimal itkilərlə həyata keçirmək olmalıdır. Bu

məqsədlə ilk növbətə iqtisadiyyatda bu funksiyanı yerinə yetirə biləcək uyğun sektor və ya sektorlar seçilməli və konkret hədəfə yönəlmiş inkişaf proqramı hazırlanmalı, və bunların maliyyələşdirilməsində Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə edilməsi məqsədə uyğun olardı. Uzunmüddətli inkişaf strategiyası isə 25-30 illik bir dövrü əhatə etməli və Azərbaycan iqtisadiyyatının 30 il sonrakı struktur xüsusiyyətlərini və beynəlxalq iqtisadiyyatda mövqeyini konkret hədəflərlə müəyyənləşdirməyə yönəlməlidir.

2. Bütçə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan bütçəyə vəsaitlərin köçürülməsi üçün konkret bir çərçivənin müəyyənləşdirilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən olunmuş zaman ərzində Neft Fondundan bütçəyə köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bütçə xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla). Məsələn, bunun üçün bütçə xərclərinin artım tempi ümumi bütçə gəlirlərinin artım tempi əsasında yox, bütçəyə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artım tempi əsasında müəyyənləşdirilə və ya ona uyğunlaşdırıla bilər.

NƏTİCƏ

Azərbaycan müstəqil dövlətə sevrildikdən sonra ölkənin malik olduğu resurslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və reallaşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı ölkəmizin qarşısında duran sosial-iqtisadi məqsədlərin reallaşmasının mühüm obyektiv amili və həlledici şərtinə çevrildi.

- Hər bir ölkədə təbii resursların, xüsusən karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi bir çox hallarda yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyat üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımının amillər üzrə təhlili göstərir ki, son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında həmin ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu son illərdə xeyli aşağı düşmüşdür. Bununla yanaşı, müvafiq milli iqtisadiyyatın ümumi potensialının həcminə və keyfiyyətinə, təbii-xammal resursları ilə yanaşı əmək resursları ölkədə mövcud olan, intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkraristehsal strukturu, nəhayət milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir göstərir.

- Təhlil göstərir ki, bütünlükdə ölkənin məcmu resurs potensiallarını müəyyən edən konkret istiqamətlərin normal, ahəngdar və səmərəli təkrar-istehsal prosesinin həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl sosial-iqtisadi proseslərin gəlirlərin formalaşdırılması və bölüşdürülməsinin effektiv dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması və reallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın resurs potensialının formalaşdırılması inkişafı və onun səmərəli reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması mümkün deyildir.

- Alınan nəticələrin dəyərləndirilməsi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan vermişdir. Neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədar ÜDM-də neft sektorundan azalan hissənin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni

zamanda uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə problemilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik.

- Davamlı inkişafın təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin həyata keçirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) ekoloji tarazlığı gözləməklə səmərəli istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək lazımdır.

- İqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirilərək orta müddətli strategiya hazırlanmalı (yaxın 8-10 ili əhatə etməklə) neft sektorundan azalan daxil olmaların qarşısını almalıdır. Bu mərhələ neft iqtisadiyyatından neftsiz iqtisadiyyata keçidin birinci – aralıq mərhələsi olmalıdır. Orta müddətli strategiyanın əsas məqsədi neftsiz iqtisadiyyata keçidi minimal itkilərlə həyata keçirmək olmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbətə iqtisadiyyatda bu funksiyanı yerinə yetirə biləcək uyğun sektor və ya sektorlar seçilməli (fikrimizcə, bu kənd təsərrüfatı sektoru ola bilər) və konkret hədəfə yönəlmiş inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Uzunmüddətli inkişaf strategiyası isə 25-30 illik bir dövrü əhatə etməli və Azərbaycan iqtisadiyyatının 30 il sonrakı struktur xüsusiyyətlərini və beynəlxalq iqtisadiyyatda mövqeyini konkret hədəflərlə müəyyənləşdirməyə yönəlməlidir.

- Kontr-tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsi. Büdcə xərclərinin artım tempi əsasən iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətilə birbaşa əlaqələndirilməli və sürətli artım dövründə xərclərin artım sürəti azaldılmalı, əksinə, artım tempinin aşağı düşdüyü və məcmu tələbin daraldığı dövrdə artırılmalı və tələb dəstəklənməlidir.

- Büdcə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan büdcəyə vəsaitlərin köçürülməsi üçün konkret bir çərçivənin müəyyənləşdirilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən olunmuş zaman ərzində Neft Fondundan büdcəyə köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi büdcə xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla).

Məsələn, bunun üçün büdcə xərclərinin artım tempi ümumi büdcə gəlirlərinin artım tempi əsasında yox, büdcəyə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artım tempi əsasında müəyyənləşdirilə və ya ona uyğunlaşdırıla bilər.

Bu gün ölkəmiz elə iqtisadi siyasət reallaşdırılmalıdır ki, əldə olunan yüksək neft gəlirləri elə bir iqtisadi və intellektual potensiala çevrilsin ki, o perspektivdə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafına nail olmağa imkan versin.

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərilməsi ilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və onların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki-texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və digər stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq edilməsi;

- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini;

- mümkün qədər ölkəmizin malik olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadəsini nəzərə alaraq ölkədə beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına nail olunmasını və s. nəzərə alınmasını tələb edir.

Bu baxımdan Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsinin iqtisadi artımın dinamikası baxımından təhlili aşağıdakıların nəzərə alınmasını tələb edir:

- iqtisadi artımın çox yüksək sürəti heç də bütün hallarda səmərəli inkişaf kimi qiymətləndirilə bilməz. Bunun üçün iqtisadi artımı təmin edən amillər sistemli təhlil olunaraq nəticə çıxarılmalıdır;

- xüsusən, struktur və qiymət amillərinin iqtisadi artımın dinamikasına təsiri müəyyənləşdirilməli;

- iqtisadi artımı ekstensiv – intensiv – innovasiya amilləri baxımından keyfiyyətə qiymətləndirilərək nəticə çıxarmalı;

- ölkədə əldə olunan iqtisadi artımın davamlı inkişafın tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsi dəyərləndirilməlidir.

- Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modellərini xarakterik cəhətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

- birinci modelin fərqləndirici cəhəti dövlətin rolunun, əsasən qanunverici və iqtisadi tənzimləmə ilə məhdudlaşdırılmasıdır;

- ikinci model üçün dövlətin mineral xammal sektorunda «birbaşa iştirakı» və onun inkişafının həm tam şəkildə dövlətin və həm də onun ayrı-ayrı ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həllinə təsirini gücləndirməyə cəhd etməsi xarakterikdir;

- ikinci modelin fərqləndirici xüsusiyyəti həm də yerin təkinə dövlət mülkiyyətinin olmasıdır;

- bir qayda olaraq neft resurslarının istifadə proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə funksiyaların böyük bir hissəsi vahid dövlət idarə etmə orqanının himayəsi altında birləşmişlər.

- hasilatın pay bölgüsü rejimi tərəflərin birinin digərinə, reallaşmadan əldə olunan gəlirin bir hissəsinin əvəzinə (və ya hasil edilən özlərinin faydalı yataqlarının bir hissəsinin) faydalı qazıntıların hasilatına eksklyuziv hüquq verən və məcburi zərurət olmadıqda layihənin reallaşmasının bütün müddəti ərzində sazişin əsas kommersiya şərtlərini dəyişməmək öhdəliyinin götürdüyü, digər tərəfin isə özünün texnoloji imkanlarından, başlıca olaraq maliyyə resurslarından istifadə edərək öz işinə və riskə görə mükafat kimi hasilatın müəyyən hissəsini öz mülkiyyətinə alaraq bu faydalı qazıntıları hasil etmək öhdəliyinin götürüldüyü əməkdaşlığın universal, kifayət qədər çevik və öncədən deyilə bilən formadır. Beynəlxalq təcrübədə üç növ sazişlərdən istifadə olunur: əsasında məhsulun üçpilləli bölgüsü prinsipinin qoyulduğu model, məhsulun ikipilləli bölgüsünü nəzərdə tutan model və məhsulun birbaşa bölgüsünü nəzərdə tutan model.

-neft hasilatı və neftdən əldə olunan gəlirlərin proqnozlaşdırılmasını ekonometrik modellər əsasında aparılması məqsədəuyğundur. Bu zaman əsas problem neft qiymətlərinin qeyri-sabit, orta və uzun müddətə proqnozlaşdırılması mümkün olmamasıdır. Bu səbəbdən modellərdə neft qiymətlərinin bir neçə senarilər üzrə dəyişməsinə əsas götürmək məqsədə uyğundur;

-Kontr-tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsi. Bütçə xərclərinin artım tempi əsasən iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətilə birbaşa əlaqələndirilməli və sürətli artım dövründə xərclərin artım sürəti azaldılmalı, əksinə, artım tempinin aşağı düşdüyü və məcmu tələbin daraldığı dövrdə artırılmalı və tələb dəstəklənməlidir.

-Bütçə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan bütçəyə vəsaitlərin köçürülməsi üçün konkret bir çərçivənin müəyyənləşdirilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən olunmuş zaman ərzində Neft Fondundan bütçəyə köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bütçə xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla). Bunun üçün bütçə xərclərinin artım tempi ümumi bütçə gəlirlərinin artım tempi əsasında yox, bütçəyə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artım tempi əsasında müəyyənləşdirilə və ya ona uyğunlaşdırıla bilər.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur: Xəzər şelfində yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Xarici Neft Şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanmışdır: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi //Azərbaycan.- 1994.- 22 sentyabr.- S. 1.
2. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yekun nitqi: [Xəzər Şelfində yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Xarici Neft Şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanması mərasimində] //Azərbaycan.- 1994.- 22 sentyabr.- S. 3.
3. H.Ə.Əliyev: “Neft müqaviləsinin Bakıda imzalanması müstəqilliyimizi bir daha sübut edir”: [Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Xarici Neft Şirkətləri ilə müqavilənin bağlanması münasibəti ilə ölkəmizə səfərə gəlmiş Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhərini qəbul edilməsi haqqında] //Azərbaycan.- 1994.- 21 sentyabr.- s. 1.
4. Müqavilə qarşılıqlı əməkdaşlığa geniş meydan açır: [Sentyabrın 20-də Azərbaycan Prezidenti cənab Heydər Əliyevin Qərb Neft Şirkətləri Konsorsiumunun ARDNŞ ilə müqavilənin imzalanması mərasimində iştirak etmək üçün ölkəmizə gəlmiş ABŞ-in Energetika nazirinin müavini Uilyam Uayt başda olmaqla nümayəndə heyətini qəbul etməsi barədə] //Azərbaycan.- 1994.- 21 sentyabr.- s. 2.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında əsasnamə”. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı <http://www.oilfund.az/uploads/esas.pdf>.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya.” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı <http://www.oilfund.az/uploads/5-UZUN.pdf>
7. “Heydər Əliyev: iqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi”. Bakı, 2008 səh.10
8. Respublika qəzeti, 29 iyun 2012

9. Экономическая Энциклопедия/ Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; Гл. ред. Л.И. Абалкин. М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999.с.685.
- 10.Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е.:М, «Советская Энциклопедия», 1975. -с. 428. []
- 11.Комаров М.А., Романов А.М. и др. Ресурсный потенциал экономического роста. М., «Экономическая литература». 2002- с.63, 64.
- 12.Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. - М.: Бином-Кнорус, 1999. - с. 570.
- 13.Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь - 3-е изд., доп. - М.: ИНФРА-М, 2000.- с. 416.
- 14.Дорошенко Ю.А. «Оценка и механизм управления экономическим потенциалом территории»: Автореферат диссертации доктора экономических наук. - Белгород, с. 47.
- 15.Регионоведение: Учебное пособие / Отв. ред. профессор 10.Г. Волков. - Ростов н/Д: Феникс, 2002. - С. 69.
- 16.Тоффлер Э. Метаморфозы власти. - М: АСТ, 2001. - С. 121.
- 17.Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). М., 1982. С. 171.
- 18.Шумпетер Й Экономика и организация рыночного хозяйства. Учеб. пособие. М., 1995. С. 155.
- 19.Noreng O. The oil industry and government strategy in the North Sea.London. Groom Helm. 1980
- 20.Svein S. Andersen. The struggle over North Sea oil and gas. Government strategies in Denmark, Britain and Norway. Scandinavian University Press? 1998
- 21.Noreng O. Comments to the Norwegian government Petroleum Policy/ - Oslo, 1999
- 22.Noreng O. Petroleum taxation in Norway. - Oslo, 1999
- 23.Астафьева М.П., Мелехин Е.С. Об основных принципах построения оценки стоимости месторождений полезных ископаемых. Вестник ассоциации «Русская оценка», 2002, №4

- 24.Səfərov Q.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft amili.”
Azərbaycan Neft təsərrüfatı, №1, 2007il
- 25.Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə: 1997-1998. C.1 /İ.Əliyev və b.- B.: Azərbaycan, 1997.- 237 s.
- 26.Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə: C. 2 /İ.Əliyev və b.- B.: Azərbaycan, 1997.-262 s.
27. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə: C. 4 /İ.Əliyev və b.- B.: Azərbaycan, 1997.- 478 s.
- 28.Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə: C. 5 /İ.Əliyev və b.- B.: Azərbaycan, 1997.- 327 s.
- 29.Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü, sabahı /Red. Mərdanov M.- B., 1997.- 263 s.
- 30.Əsrin müqaviləsi /Tərt.ed.: H.Orucov; Bur. məs.: R.Mehdiyev. - B.: Azər nəşr, 1996.- 110 s.
- 31.Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 3-cü kitab /Tərtibçilər: İ.Əliyev və b.- B.: Azərbaycan, 1998.- 399 s.
- 32.Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı /Ə.Nağıyev, V.Novruzov, H.Abdullayev, Ə.Əlirzayev.- B.: Azər nəşr, 1998.- 385s
- 33.Neft və Azərbaycanın gələcəyi: Gənc alim və tələbələrin elmi-tədqiqat işləri /Bakı Dövlət Universiteti, ABƏŞ; Red. M.Mərdanov.- B.: AİOC, 1998.- 200 s.
- 34.Mirzəyev R. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası.-B.: Göytürk, 1999.- 160 s.
- 35.Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999).-B.: Respublika Xatirə Kitabı Nəşriyyatı, 1999.- 104 s.
- 36.Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir neft emalı sənayesinin yaradıcısıdır /Bur. məs: R.Mirzəyev.- B., 2000.- 124 s.
- 37.Mirzəyev R. Əsrin müqaviləsindən başlanan yol /Red.: Sadıqov B.- B., 2000.- 370 s.
- 38.Neft strategiyası və Azərbaycanın social-iqtisadi inkişafı problemləri: Gənc alim və tələbələrin elmi tədqiqat işləri.- B.: Mars-Print, 2000.- 152 s.
- 39.Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının dərin sularının (AÇG) tammiqyaslı işlənməsinin 1-ci fazasının və Şahdəniz qaz yatağının tammiqyaslı işlənməsinin 1-ci mərhələsinin ilkin Mühəndis İnşaat İşləri Proqramı. Ətraf

- və sosial-iqtisadi təsirin qiymətləndirilməsi /AİOC, BP.- B., 2001.- 56 s.
- 40.Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin Faza 1 layihəsi. 2001: İcmal /BP.- B., 2001.- 54 s.
- 41.Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə: 1-ci hissə /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- B., 2001.- 491 s.
- 42.Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə: 2-ci hissə /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.-B., 2001.- 467 s.
- 43.Mirzəyev M., Mirzəliyev C. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 1.- B.: Azərbaycan, 2001.- 336 s.
- 44.Mirzəyev M., Mirzəliyev C. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 2.- B.: Azərbaycan, 2001.- 344 s
- 45.Novruzov R. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz.- B.: Qanun, 2001.- 467 s.
- 46.Azəri Çıraq və Dərin sulu Günəşli yataqlarının tammiqyaslı işlənməsi layihəsinin 1-ci fazası. Şahdəniz qaz ixracı layihəsinin 1-ci mərhələsi, Səngəçal terminalının genişləndirilməsi və dəniz işləri. 2002 /AİOC BP.- B., 2002.- 125 s.
- 47.Azəri Çıraq yataqları və Günəşli yatağının dərin sulardakı hissəsinin tammiqyaslı işlənmə layihəsinin 2-ci Fazası. Ətraf mühitə və sosial sahəyə təsirin qiymətləndirilməsi: Ümumi icmal /AİOC, BP.- B., 2002.- 46 s.
- 48.Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq və regional əhəmiyyəti. Beynəlxalq konfrans: Tezislər, Bakı 6-7 iyun 2002 /Azərbaycan Respublikası Yanacaq və Enerji Nazirliyi, Qafqaz Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti.- B.: Adiloğlu, 2002.- 232 s.
- 49.Heydər Əliyevin yeni neft strategiyası.- B., 2002.- 191 s.
- 50.Mirzəyev M., Mirzəliyev C. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 3.- B.: Azərbaycan, 2002.-346 s
- 51.Heydər Əliyev Müstəqil Azərbaycanın neft emalı sənayesinin banisidir.- B., 2003.- 143 s.
- 52.Mirzəyev M., Mirzəliyev C. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 4.- B.:

- Qapp-Poliqraf, 2003.- 320 s.
53. Neft haqqında 100 sual – 100 cavab /Azərbaycan Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi.- B., 2003.- 153 s
  54. Atakişiyev M. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəlişi.- B.: Azərbaycan, 2004.- 264 s.
  55. Abbasov Ç. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. - B.: Elm, 2005.- 252 s.
  56. Mirzəyev M., Mirzəliyev C. Neft haqqında nə bilirsiniz? /Red. K.Kərimov.- B.: MBM, 2005. 208 s. 2006
  57. Mirzəyev M., Mirzəliyev C. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 5.- B.: MBM, 2006.- 239 s.
  58. Yüzbaşova G., Abdullayev Z. Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: Problemlər və proqnozlar: Monoqrafiya /G.Yüzbaşova, Z.S.Abdullayev; Elmi red. A.Abbasov.- B.: Nurlan, 2006.- 755 s.
  59. Mahmudov C.M. “Əsrin müqaviləsi” və Azərbaycanın iqtisadiyyatında onun rolu //Maliyyə və uçot.- 1995.- № 7-12.- S. 12-21.
  60. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку: 1994, с.34
  61. Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б. Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи 1995-1997. Баку: 1997, 364 с.
  62. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев Н.А., Юсифзаде Х.Б. Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений. Баку: Элм, 1997, 432 с.
  63. Максимов В.А., Аношин В.В. Исследования рынков основных энергоносителей. Уфа: БГУ, 2000, 423 с.
  64. Мурадов Н.К. Нефтяная отрасль Азербайджана в зеркале СМИ. Газ. «Игтисадийят», Баку 2002, №12
  65. Пиндаик Р.С., Рубинфелд Р.Д. Микроэкономика. М.: Дело, 2000, 341 с.
  66. Рохлин С.М., Рыженков И.И., Фетисов А.А. Экономика рационального использования нефтяных ресурсов. М.: Недра, 1991, 436 с.
  67. Егоров В.И. Экономика нефтегазодобывающей промышленности. М.: Недра, 1984, 652 с.
  68. Aliyev N., Yusifzadeh Kh. Addressing the problem of division the Caspian Sea into economic sectors // Caspian Energy, 1997, v.4, p.56-58

69. Yusifzadeh Khoshbakht. Potential of oil and gas deposits in the Caspian Sea offshore Azerbaijan // *Caspian Energy*, 1999, v. 2, p.26-30
70. Алигусейнов М.А. Прошлое и настоящее азербайджанской нефти. – Баку: Азернешр, 1987.-127
71. Алиев Ф. Каспийские реалии Шах-Дениза//*Нефть России*- 2003.-№3 – с.14-16
72. Андрианов В. Ветер дует с Каспия//*Нефть России* – 1998.-№7.- с.30-34
73. Астахов С.А. Экономическая оценка полезных ископаемых.- М.:Недра, 1998.- 286 с.
74. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора/Пер. с англ. Под редакцией Л.Л. Любимова.- М.:Аспект-Пресс, 1995.-832
75. Брагинский О.Б. Сколько стоит НПЗ?: Использование индексов Нельсона для сравнения российских НПЗ и оценки проектов их реконструкции и развития.// *Нефть и бизнес*. – 1997.-№3 – с.27-30
76. Богданчиков С.М., Перчик А.И. Соглашения о разделе продукции. – М.: Нефть и газ, 1999. – 496 с.
77. Василенко А.В. Соглашения о разделе продукции в России.- М.: Классика, 2002. – 360 с.
78. Голуб А.А., Струков Е.Б. Экономика природных ресурсов. – М.: Аспект – Прогресс, 1998. – 319 с.
79. Виноградова О. Феномен Шах-Дениза// *Нефтегазовая вертикаль*.- 2000 - №2. – с.109-112
80. Гусейнов В. Каспийская нефть. Экономика и геополитика. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002
81. Джонсон Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции. – М.: Олимп – Бизнес, 2000. 352 с.
82. Елисеева И.И., Курышёва С.В., Костеева Т.В. Эконометрика. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 344 с.
83. Керимов М.З. Трубопроводы нефти и газа. – М.: Наука, 2002. -256 с.
84. Керимов М.З. Энергетическая стратегия Азербайджана// *Нефтегазовая вертикаль*. – 2002. - №9. – с. 64-65
85. Миловидов К.Н. Экономика мировой нефтяной промышленности. – М.:

- Нефть и газ, 2003. – 177с.
- 86.Мишин В. Экономика Азербайджана стоит на плечах ГНКАР// Нефтегазовая вертикаль. – 2001.- №12 – с.26-29
- 87.Гильмундинов В.М. Методология прогнозирования развития нефтегазового комплекса/ Системное исследование экономических процессов в России. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2004. – с.37-50
- 88.Гильмундинов В.М. Роль нефтегазового комплекса в экономике России.// Проблемы сбалансированного развития российской экономики. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2005. – с. 149-173.
- 89.Гладышевский А.И. Методы и модели отраслевого экономического прогнозирования.- М.: Экономика, 1977. – 143 с.
- 90.Нефть: перспективы до 2020 года. Прогноз секретариата ОПЕК// Мировая энергетическая политика. – 2002. -№7
- 91.Нефть в структуре энергетики: Научные основы долгосрочного прогнозирования/ Под ред. В.И. Эскина. – М.: наука, 1989
- 92.Вопросы экономики №2, 2008
- 93.Вопросы экономики №8, 2009
- 94.МЕМО №2, 2001, səh 14-21
- 95.МЕМО №5, 2001, səh 13-23
- 96.Q.Yüzbaşeva “Реструктуризация промышленности Азербайджана» Bakı, Elm nəşriyyatı, 2003 səh. 156-157
- 97.“Heydər Əliyev: iqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi” Bakı 2008, səh. 147
- 98.Джабиев Р.М. «Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики за годы независимости» Баку 2005, стр. 60-61
- 99.S.Səfərov, İlham Əliyev dinamik inkişafın uğurlu gələcəyin təminatçısı. Bakı Azər nəşr 2008 səh.102.
100. Мировая экономика. М. 2008 стр. 321
101. В.Леонтьев «Затраты и выпуск» М.1998, стр. 86
102. И.Башмаков: Цены на нефть: пределы роста и глубины падения «Вопросы экономики» №3, 2006.
103. Azərbaycanın enerji balansı. Statistik məcmuə. AR DSK, 2011, s.160
104. <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9034565&contentId=70737>

[20#7271247](#)

105. http://www.azstat.org/statinfo/balance_fuel/az/1_1_2.xls
106. <http://new.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/ardnsh2010hesabat.pdf>
107. <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9034565&contentId=7073720>
108. <http://www.azstat.org/statinfo/industry/az/38.xls>
109. Azərbaycanın energetikası. Statistik məcmuə. AR DSK, 2012, s.56
110. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı http://www.oilfund.az/az_AZ/about_found/meqsed-ve-felsefe.asp.
111. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı http://www.oilfund.az/uploads/annual_2011az.pdf.
112. В. Полтерович, В. Попов, А. Тонис. Механизмы «ресурсного проклятия» и экономическая политика. «Вопросы экономики», № 6, 2007